

ભારતનું નૃત્યશાસ્ત્ર



ધાર્મિકમ્ ભવનમ્ યમ્ય
વાર્ત્તિકમ્ સર્વ વાક્કમયમ્
શ્રાદ્ધાયમ્ ચન્દ્ર તારાદિ
ત તમામિ માર્ત્તિકમ્ શિવમ્

શિરીષ હ. મહેતા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૭૩૧૮ વિમસ ૩-૦-૦

પ્રજ્ઞાન ભારતનું નૃત્યશાસ્ત્ર

વર્ગીક ૪૭૭૨

ભારતનું
નૃત્ય-શાસ્ત્ર

લેખક

શ્રી. શિરીષ હ. મહેતા
સ્વર-મંદિર રાયપુર અમદાવાદ.

પ્રાપ્તિસ્થાન

સ્વર-મંદિર
રાયપુર અમદાવાદ.

ગુજરાત પુસ્તક ભંડાર
કાલુપુર ટીંકવા ચોકી અમદાવાદ.

૧૯૪૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ

૨૭૩૧૮

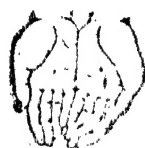
મુદ્રક-પ્રકાશક

કૃષ્ણપ્રસાદ લ. ભટ્ટ

શ્રી કૃષ્ણ મુદ્રણાલય ૧૦૦૩ નવા હરવાળા રોડ
ચાર રસ્તા અમદાવાદ.

મુલ્ય

રૂ. ૩-૦-૦



જેણે
સુશુપ્ત હૈયાને ઢંઢાળી
કલ્પના જગાડી
મેરણા આપી.

પ હે લી-વા ત

હું નૃત્યકાર નથી. એટલી લાયકાત પણ મારામાં નથી. કેવળ નૃત્યના એક અદના અભ્યાસી તરીકે જે શીખ્યો છું, અનુભવ્યું છે, વાંચ્યું છે ને વિચાર્યું છે, તે આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું. એના એક આહક તરીકે. એની સેવા કરવા.

આ કલા નવિન નથી. એટલે નવી વાત કહ્યાનો આત્મસંતોષ હું લઈ શકું તેમ નથી. અને એમાં નવું કશું જ કહી શકાય તેમ નથી. આ કલા તો અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે. એટલે મહેં કક્ત, આ કલાને મારી રીતે આપની સમક્ષ રજૂ કરવા સિવાય કંઈપણ ક્યું નથી.

ળીળું, આ પુસ્તક શીખવા માટે નથી, ને પુસ્તકથી શીખી શકાય પણ નહિ. હા! જે માર્ગ જડ્યો હોય તો તે આગળ વધવામાં સહેજ મદદ કરે. પરંતુ માર્ગ જતાવનાર તો જોઈએ જ. “ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ.” છતાં પણ શક્ય રીતે સમજી શકાય તેમ લખવા મહેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્ન સફળ છે કે નિષ્ફળ એ તો હું શી રીતે કહી શકું?

અંતમાં, ચિત્ર માટે શ્રી. ગજેન્દ્ર મિસ્ત્રીનો તથા જમનાદાસ શાહનો તેઓએ આપેલા સહકાર બદલ આભાર માનું છું.

સ્વર-મંદિર }
રામપુર-અમદાવાદ.

શિરીષ હ. મહેતા

પરિચય

મેઘ ગર્જના કરે છે, અને મોરલો કળા કરી નાચે છે. મુરલીના નાદ ઉપર નાગ ફેણ માંડી ઓલે છે, નાચે છે. બાતવાન ઘોડો મસ્તીમાં આવી નાચે છે, ત્યારે તેનું સૌંદર્ય વધુદિપ્તી ઉઠે છે. મસ્ત ગજરાજ પોતાની પ્રિયતમાને રીઝવવા ચિત્કાર કરી નાચે છે. પતંગિયું દિપક જ્વેળ નાચે છે, અને ઘસ્ટા ગંધી પોતાની બાત જલાવી નાચે છે. લગાઈ-દિનભરતી લગાઈ ખેલ્યા બાદ ચોદો પોતાને થાક ઉતારવા નાચે છે. અને એમાંથી એને નવું જોમ, નવી સ્ફુર્તિ મળે છે. કુદરતનાં બાલ, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય સુદ્ધા અતિ ઉદ્દાસનાં આવતાં નાચી ઉઠે છે.

પૃથ્વી પર જંગલીમાં જંગલી બાતથી સુધરેલામાં સુધરેલી બાત સુધી, પૃથ્વીના આદિકાળથી વર્તમાન સુધી નૃત્યે એકધારું અને એક સરખું સ્થાન મેળવ્યું છે. જીવનમાં નવું જોમ, સાચો ઉદ્દાસ, રસ અને ચૈતન્ય નૃત્ય જ સીંચે છે.

નૃત્ય એ એક કલા છે, લલિતકલા છે. એતો સર્વ કોઈ જાણે છે. પરંતુ આપણા ગુજરાતની એ એક કમનસીબી છે કે, આપણે એમાં હિંડા નથી ઉતર્યા. એનું કારણ ગુજરાતી સ્વાભાવિક રીતે જ વેપારી સ્વભાવનો કહેવાય છે. જીવનમાં એને ધન કમાવા શિવાય કંઈપણ કરવું, તે નકામો વખત ગણાડવા જેવું લાગે છે. એટલે ગુજરાતીના જીવનમાં રસ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. અને એથી જ આ એક મહત્વની કલાની યાજ્ઞતમાં આપણે લોકો સાવ અજાણ જ છીએ. આજે નૃત્યનો અર્થ ગમે તેમ હાથ પગ હલાવવા, અંગને વાંકું ચુંકું કરવું એમ લોકો સમજે છે. અને નૃત્યને એક મનોરંજનનું સાધન માત્ર સમજે છે, પરંતુ ના. નૃત્ય એ માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી. એ ઘણું ઘણું છે. એ આપણે જોઈએ.

જો લલિતકલાઓમાં એ કલાઓનાં સર્વ અંગો જેમાં સમાઈ જતાં હોય, એવી કોઈપણ કલા હોય તો તે નૃત્ય કલા જ છે. હવે આપણે એને વિગતવાર તપાસીએ.

લલિતકલાઓમાં મુખ્ય આટલી કલાઓનો સમાવેશ કરી શકાય. સંગીત, સાહિત્ય, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય.

ઉપરની બધી કલાઓ મારે ઘણું લખાયું છે. એટલે આપણે બધારે વિવરણમાં નહિ ઉતરતાં, નૃત્યમાં ઉપરની બધી કલાઓનો સમાવેશ કેમ થાય છે તે જોઈએ.

સંગીતનો અર્થ ગાયન, વાદન અને નૃત્ય. (ગૌડ

જાણું તથા નૃત્યમ્ ત્રયો સંગીત મૂલ્યતે) એટલે એકબું ગાણું અથવા વગાડણું, તે સંગીતનું એક અંગજ થયું ગણાય. સંગીત એના સાચા અર્થમાં આ ત્રણેના મેળથી જ કહેવાય.

નૃત્યમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વાર્તા અથવા ગીત અને વાદ્યની જરૂર પડેજ. એટલે સંગીતના અર્થમાં નૃત્ય સંપૂર્ણ થયું. હવે ગીત અને વાર્તા માટે સાહિત્યની જરૂર પડેજ કારણકે ગીત અને વાર્તા એ સાહિત્યનું જ એક અંગ છે. એટલે નૃત્યમાં સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થયો. હવે રહ્યું ચિત્ર.

નૃત્યકાર પોતાનાં અંગો, મુદ્રાઓ અને ભાવો વડે એક આખી ચિત્રની સૃષ્ટિ ખડી કરી દે છે. અને કોઈપણ ચિત્રકારને ચિત્ર દોરવા પ્રેરણા આપે, એવી આકૃતિઓ ખડી કરી દે છે. જેમ ચિત્રપટદ્વારા ચિત્રો આપણને વાર્તા કહી જાય છે. તેમ નૃત્યકાર પોતાના અંગોની આકૃતિઓ વડે, ભાવો વડે, ચિત્રોની પરંપરા સર્જી ચિત્રપટ ઉભું કરે છે. અને એ દ્વારા આપણને વાર્તા કહી જાય છે. તદુપરાંત સ્થાપત્ય તો તમે જોશો તો નૃત્યના આકારોમાં જ અંકાયેલું હોય છે, એટલે એમાં વધારે શું કહેવાય ?

આ રીતે લલિતકળાનાં સર્વ અંગો જો કોઈ પણ કળામાં આપણને જોવા મળતાં હોય તો તે નૃત્ય કળામાં અને એ કળામાં જ લલિત કળાનાં સર્વ અંગો સમાઈ જાય છે.

હવે આપણે એને બીજી રીતે જોઈએ. આપણુ વિદ્વાનો માને છે કે આપણો ઇતિહાસ—ઇતિહાસ કહેવાય એ રીતે સચવાયો નથી અને એ ખાત સાવ સાચી છે. છતાં પણ આપણા ઇતિહાસ છૂટક છૂટક રીતે જળવાયેલો છે. અને તે જળવાયેલ છે નાટકોદ્ધારા, નૃત્યોદ્ધારા.

આ રીતે ઇતિહાસ જળવવામાં પણ આ કળાએ પોતાનો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે ઉપરાંત પ્રચારમાં પણ નૃત્યે પોતાનો મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે નૃત્યદ્વારા આપણે સામા માણસો ઉપર ધારી અગર પોંદોચાડી શકીએ છીએ.

હવે આપણે એમાં એક અગત્યની હકિકત તપાસીએ કેટલાકોનું માનવું છે કે, નૃત્ય કરવાથી માત્રુસમાં ગંભીરતા નાબુદતા આવી જાય છે, અને એનામાં રચીના જેવા હાવ ભાવ પ્રવેશે છે પરંતુ નૃત્ય અને નૃત્યકાર ઉપર જે મોટામાં મોટું કલંક ચઢાવવામાં આવ્યું હોય, તો તે આ છે. અને આ હડહડતું જુઠાણું છે. તે વિદ્વાનું અપમાન છે, ગદનાગી છે. દાખલા તરીકે:—

નૃત્યનાં મહાન આચાર્ય શીવ, દેવના પણ દેવ મહાદેવ, કે જે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષમૂર્તિ જણાય છે. એમનાથી વધુ શક્તિશાળી કોઈ જ દેવ નથી. છતાં એમણે આ વિદ્યાનું સર્જન કર્યું નહીં. પુણ્ય, વિદ્યા કે સૃષ્ટિના આરંભથી અત્યાર સુધી, કામદેવે જે કોઈના પણ ઉપર

વિશ્વ ન મેળવ્યો હોય, તો તે શીવ ઉપર જ. અને મહાદેવે જ એને બાળી મૂક્યો હતો.

બીજા કૃષ્ણ-કે જે રસેશ્વર ગણાય છે. મહુવનની કુંજ નિકુંજે અને શરફની રાતડીયે કેટલાયે ગોપ-ગોપી સાથે એમણે રાસ ખેલ્યા છે, અને નૃત્ય કર્યું છે. છતાંયે એકલે હાથે, કંસના દરબારમાં જઈ એનું માન મર્દન કર્યું છે, અને કેટલાયે અસુરોનાં નિકંદન કાટ્યાં છે. તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પદ પામ્યા છે.

ત્રીજા કૃષ્ણના સખા અર્જુન, કે જે હિન્દુશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે એક જ નર ગણાય છે. તે વખતે દ્વયના મારામાં મારા બલુકાર હતા. અને વિરાટ રાજ્યના મહાલયમાં એમની કુંવરી ઉત્તરાને નૃત્યનું શિશુ આપતા હતા. છતાં વિરાટ નગરને બાહર કોરવોની મહાસેનાને એમણે એકલે હાથે પરાજિત કરી હતી. જે નૃત્યથી નાણુકતા આવી જતી હોય તો આ બધું શી રીતે અને ?

છેલ્લે બાણની દીકરી, અને કૃષ્ણની પોત્ર વધુ ઉંચા. અને એની સાહેલી ચિત્રદેખા. પૃથ્વી ઉપર પાર્વતિનું લાસ્ય એમને જ આભારી છે. છતાં પણ ઇતિહાસના આરંભથી અત્યાર સુધી કોઈ પણ સ્ત્રીએ જે પુરુષનું હરણ કર્યું-કરાવ્યું હોય તો, તેમણે અને તેવે જેના નામની આર્યાવર્તમાં તે વખતે હાક વાગતી તે મહા બળવાન કૃષ્ણના મહાલયમાંથી.

જો નૃત્યથી નાનુકતા-સ્ત્રેણુ આવી જતું હોય, તો આ આપણે જુકું માનવું પડે. ના, પણ આ સત્ય છે, નક્કર હકીકત છે. મોટે જ નૃત્યકારોનું આ એક મોટામાં મોટું અપમાન છે.

તો પછી આ કલંક ચઢ્યું શી રીતે ? એ શોધવા જઈએ તો આપણને એનું કારણ તરત જડી આવશે. એની જવાબદારી મોટે ભાગે આજ યુગની બેઠેલા કેટલાક દંભી નૃત્યકારો અને આપણું અજ્ઞાન.

કારણ કે-કેટલાક કહેવાતા નૃત્યકારો અને અભિનયકારો, કે જેઓ થોડું અર્ધદગ્ધ શિક્ષણ લઈ અગર હીધા વગર, ચિત્રપટો, નાટકો અને નૃત્યકારોના પ્રયોગો જોયા પછી, એનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા વિનાય નૃત્યકારો થઈ બેઠા છે. તેમ જ આજ સમાજ દંભને જ પોષે છે. દંભ વિના માણસ ટકી શકતો નથી. એટલે એણે, નૃત્યકાર, અભિનયકાર થવા દંભ કેળવવા માંડ્યો. તથા નૃત્યકાર, અભિનયકારના મહાન પદ ઉપર ચઢી બેઠો. અને આ વિદ્યાથી અજ્ઞાન સમાજે એનો દંભ જોઈ એને પોષવા માંડ્યો. પશ્ચિમ એ આજુ કે, આટલી સસ્તી કીર્તિ અને ધન મળતું જોઈ, એ વર્ગમાં વધારો થવા માંડ્યો. અને ગમે તે માણસો, અધુરા જ્ઞાને અને ઓછી મહેનતે નૃત્યકારમાં ગણાવા માંડ્યા. એ સાથે સ્ત્રીઓના સંસર્ગે એમનાં નીતિનાં ણધન ઢીલાં યતી ગયાં અને એમાં દુરાચાર પ્રવેશ્યો. અને સ્વાભાવિક રીતે જ આવું બને કે, સમાજ

પછી આવા નૃત્યકારોને દીધે એ આખી વિધાને વગોવવા માંડી જાય. તથા આવા થોડાક દાખલા બને કે તરત જ લોકોને એના તરફ સુગ અને ધિષ્ઠાર આવવા માંડે. તમે જોશો કે આજનો આપણો ધિષ્ઠાર એના ઉપર જ રચાયેલો છે. કારણ કે આવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ બનેલા છે. પરંતુ તેઓએ પોતાના થોડા સ્વાર્થ માટે, આવી આ મહત્વની વિધાનું ગૌરવ ઘટાડી દીધું છે. એમણે આ કળાની જેવી દુર્દશા, કુસેવા, કરી છે, એવી તો આ કળાના દુશ્મનોએ પણ નથી કરી. અને આવા લોકો જ સમાજના અને આ કળાના સાચા દુશ્મનો છે.

પરંતુ સાચો નૃત્યકાર તો, સંયમી અને છતેન્દ્રિય હોય છે. સાચા નૃત્યકાર બનવા નૃત્યકારે, પોતાના મન, શરીર, ઇન્દ્રિયો અને લાગણીઓ ઉપર પહેલાં કાળુ જમાવવો પડે છે, એણે સુંદર, સુદૃઢ અને સશક્ત થવું પડે છે. ચપળતા અને આતુર્ય કેળવવાં પડે છે, ત્યારે જ તે સાચો નૃત્યકાર બની શકે છે.

નૃત્યનું મહત્વનું અંગ ઠસરતો છે, અને એ દ્વારા-એ પોતાના શરીરના એકેએક અવયવને, સુદૃઢ, ને સુરેખ બનાવે છે. પોતાની એકેએક ઇન્દ્રિય ઉપર કાળુ મેળવે છે. અને ઇન્દ્રિય નિગ્રહદ્વારા પોતાના ભાવો ઉપર કાળુ જમાવે છે.

સાચા નૃત્યકારના મનના ભાવો તમે ભાગ્યે જ પકડી શકો, ગમે તેવા દુઃખમાં તે હસી શકે છે. ગમે તેવા

કાલ્પના પ્રસંગે તે સી થકે છે. ક્રોધમાં સંયમ જાળવી શકે છે. અને વિના કારણ ક્રોધના લાવે. પણ દર્યાવી થકે છે. અંગેઅંગને કસરત મળવાથી એને વૃદ્ધત્વ અસર કરતું નથી. એને દુનિયાની એકેએક વસ્તુનું ભાવેનું ભારિક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે અને ત્યારે જ તે સાચો નૃત્યકાર બની શકે છે.

છેક અનાદિ કાળથી વિક્રમની અગીયારમી અતાજિ મુખી આપણા સબ-મહારાજાઓ આ કળાને પોષતા. એટલું જ નહિ, એ પોતે પણ આ નિદામાં પારંગત થતા. અને રંગભૂમિ પર ઉતરતા પણ ખરા. વિક્રમ પહેલાંના પચાસ વર્ષની ગ્લાસપાસ, અક્ષિમિત તથા તેમના ભાઈ પુષ્પમિત રંગભૂમિ પર મહાકવિ કાવિદાસનું માલવિકાગ્નિ મીત્ર ભજવાયું ત્યારે ઉતર્યા હતા. (જુઓ કીલાભાઈ પત્રવિદ્યામહાસને મેં વાળેના શુભરસી અનુવાદ).

પણ વિક્રમની અગીયારમી અતાજિ પછી મુસ્લિમ સલ્તનતોનાં થાણં, પૂરની જેમ હિંદ ઉપર સદી આવવા માંડ્યાં અને હેઠ દિનનિશિત શરૂ ગયે. એની સમયે જેમ આપણી ઘણી વસ્તુઓ અને કળાઓના નાશ થયે તેમ નાચે આ કળા અને સંસ્કૃતિ પણ નાશ પામ્યાં.

કરી પછી એને મુસ્લિમ સલ્તનતોએ અપનાવવા માંડે, અને એને સજીવન કરી, પરંતુ આ વખતે એનું ભવિષ્ય, એનું તે વિશુદ્ધ યર્ષ મણું હતું અને એ એટલી અધમ કક્ષાએ પહોંચી હતી કે, સંસ્કારી સમાજે એને

હલકી ગણી નિંદવા માંડી. એનું કારણ કે, મુસ્લિમ બ્રાહ્મણો-અમુકને બાદ કરતાં, વિદ્યાસી અને હલકી મનો-વૃત્તિના હોવાથી, એમની તે વૃત્તિઓ પોષાય એ હેતુથી એઓ હલકી કોટીનાં નૃત્યો જ પસંદ કરતા. અને જે નૃત્યાંગના સારું નૃત્ય કરતી, એને એઓ પોતાના મોજ-શોખ અને વિલાસનું સાધન ધનાવતા. આખર વખત જ એવો આવ્યો કે, મુખ્યત્વે વિદ્યાસી સ્ત્રીઓ જ આ ધંધો કરતી, અગર આ ધંધો કરનાર વિદ્યાસી બની જતી. ખેલાં આ કળા કેવળ દેવોને રીઝવવા અને માંગલિક પ્રસંગે જોવાની એને ગદ્દે આ વિલાસનું સાધન અને ધંધો જ થઈ ગઈ. અથી સંસ્કારી સમાજમાંથી એ ધીરે ધીરે લુપ્ત થઈ અને એ સુગ એટલી હદ સુધી વધી ગઈ કે, તાજાં એ એક હલકટ શબ્દ જ થઈ ગયો. અને એના નામ સામ્રથી લોકો ભરકવા લાગ્યા. અને એથી એની પાછળનું અસલ ધ્યેય કોઈ સમજાયું નહિ, સમજવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ, અને એને અપનાવતું નહિ.

ઇસ્લામની અસર જેટલી ઉત્તર હિંદમાં પડી હતી, તેટલી દક્ષિણ હિંદમાં નહોતી. તેથી ત્યાં આ કલા કેક અંશે સચવાઈ, વિક્રમની સોળમી શતાબ્દિમાં દક્ષિણમાં કોટ્તારકારાના રાજાએ આનું ફરી સંશોધન કરી, એને પુનર્જીવિત કરી,* અને એ કથકલી નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. અને પહેલ પહેલાં એમણે “રામનાટયમ”ની રચના કરી. આજ વખતે કાલિકટના જામોરિને “કૃષ્ણનાટયમ” નામે બીજું નૃત્ય ચોજાયું, કે જે મહાકવિ જયદેવના “ગીત

ઔપચારિક” પરથી ઉતારવામાં આવ્યું હતું. આ “કૃષ્ણનાટ્યમ” માં ઔપચારિકતાના સત્ત્વએ બળે બાગ લીધો હતો. પરંતુ ઉત્તર હિંદમાં તે બેલી દશા ઉપર કહી તેવીજ હતી.

પરંતુ ફરી પાછો એ વખત આવવા માંડ્યો છે કે, જ્યારે ફરીથી સંસ્કારી સમાજમાં એના પ્રચાર શરૂ થયો છે. પરંતુ કનનસીએ જ્યારે એના પ્રચારના પ્રારંભજ થયો છે, તેજ વખતે ઉપર કહ્યું તે કારણસર આ કળા સમાજમાંથી હુકમ ન થાય એ જોવાનું અને આ કળા, એના સાચા અર્થમાં પ્રગટ સદૃશ, સમાજને ગદ્યમત્તા નહિ, પરંતુ ઉચ્ચતાની ઠોરિએ લાઈ જાય એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અને આ માટે આપણે આમાં રસ લેવો જોઈએ, અને પછી એ કલા, વધુ અને વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે, એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

આજે જેમ શાસ્ત્રિય સંગીત સાચું હોવા છતાં, એને ન સમાજનાર લોકો આગળ, કેટલાક ગરબા અને હળવા ગીતા ગાનાર, સંગીતકાર તરીકે સ્થાન જમાવી એસે છે, અને શાસ્ત્રિય સંગીતને, નકામા ખૂમ બરાડા અને દંડગદ સમાજની, એને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે કુદરતી ગળુ જરાક સારું હોય, એટલે જમે તેવું ગીત પણ સારું લાગે, અને થોડાક સંગીત-અજ્ઞનો એને વખાણે, એટલે શુદ્ધ રાગ રાગણિ, સ્વરોની આરિક ખૂણી, લયકારી અને આલાપચારીથી વાતાવરણ રાગમય કરવા માટે જે મહેનત જોઈએ એ ન થાય, અને બગર

મહેનતે સંગીતકાર થઈ જવાય. એટલે પોતાને જ સાચો સંગીતકાર ગણાવા આવો પ્રયત્ન કરે. અને સાચો સંગીતકાર —મહેનત કરનાર ગિયારો ખૂણામાં અગડતો હોય. એટલે તાત્કાલિક લાલ ખાતર ગંધા આ હળવા સંગીતમાં રસ લેતા થઈ જાય. અને સમાજનો રસ પણ હલકો થતો જાય. એટલે સ્વાભાવિક સાચું સંગીત અદૃશ્ય થતું જાય. તેમ નૃત્યની પણ એજ દશા થાય.



“ ભારતિય—નૃત્યો ”



આપણા દેશમાં બે પ્રકારનાં નૃત્યો પ્રચલિત છે.

૧. સંસ્કારી નૃત્યો. કે જે સંસ્કારી સમાજમાં અને કેળવણીના વર્ગમાં પ્રચલિત છે. અને આ નૃત્યો ખાસ ઉભા કરેલા રંગમંચ ઉપર, અથવા નાટ્યઘરોમાં ખાસ રીતે રજુ કરવામાં આવે છે.

૨. ગ્રામ્ય-નૃત્યો. કે જે સાધારણ જન સમાજમાં પ્રચલિત છે. એના માટે કોઈ ખાસ રંગમંચ અથવા તૈયારી વિગેરે કંઈજ કરવું પડતું નથી. અને આ નૃત્યો

જુદાજુદા પ્રાંતના ખાસ તહેવારો, માનતાઓ અને દેવને રીઝવવા વિગેરે માટે યોજાય છે.

૧ સંસ્કારી-નૃત્યો

૧ ભારત-નાટ્યમ્:—

આ નૃત્યો ભરતના નાટ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત મુજબ યોજાય છે. અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને દેવ-દાસીઓ કરે છે. આ નૃત્યો એકલા અથવા ત્રણ વ્યારના સમુદયમાં યોજાય છે. આ પ્રકાર દક્ષિણ હિંદમાં ખાસ પ્રચલિત છે.

૨ કથકલી:—

દક્ષિણ ભારતમાં કેરાલા વિસ્તારમાં યોજાતાં નૃત્યોનો આ બીજો પ્રકાર છે. કોટ્ટારકોરાના રાજ્યે ભરત-નાટ્યના સિદ્ધાંત મુજબ જુગ તફાવત રાખી આનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આમાં રામાયણ-મહાભારતની કથાઓ યોજાય છે, - કહેવાય છે. તેથી એ કથ-કલી કથા-કહેતી કહેવાય છે.

કથકલી અને ભરત નાટ્યમાં ખાસ તફાવત એ છે કે, ભારત નાટ્યમાં મોંના હાવભાવ વધારે હોતા નથી. પરંતુ

નેટલા હોય છે, તેટલા સુ-સંસ્કારી હોય છે. હાથની મુદ્રાઓ અને શરીરના ભંગો વધારે ભાવવાહી અને વેગીલા હોય છે. આમાં ખાસ કરીને પગનું કામ વધારે કલામય હોય છે. આ નૃત્ય લાસ્ય પ્રકારનું છે. પરંતુ આમાં તાંડવનાં કેટલાંક અંગો સમાયેલાં છે.

૩ તાંબેર:—

ઉત્તર ભારતનાં આ નૃત્યો, ગ્રામ-નૃત્યોને વ્યવસ્થિત કરીને યોજેલાં હોય છે. આ લોકો એક ચોક્કસ પ્રકારની મુદ્રાઓ યોજે છે. અને તેમાં ઘણીખરીનાં કક્ષત નામ જ અલગ મળી આવે છે. આનું સંગીત અને લયકારી પ્રેક્ષકોને ખાસ આકર્ષણ જમાવી ખેંચી રાખે છે.

૪ કુચપુરી:—

આ પણ દક્ષિણ ભારતના કિરના ગિરનાના બેઝવાડા અને મહલીપટ્ટન વચ્ચેના પ્રદેશમાં પ્રચાર પામેલાં નૃત્યો છે. આની કથાઓ મોટે ભાગે ભાગવત માંથી યોજાય છે અને તે કથકલીને ઘણું મળતું આવે છે.

૫ કથક:—

આ નૃત્ય લખતો તરફ વધારે પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. એમાં તાલ અને લય પ્રધાન પદો હોય છે અને એના ખાસ જોલ ઉપર નૃત્ય યોજાય છે.

૬ મહલીપુરી:—

આ નૃત્ય આસામ તરફ મહલીપુર રાજ્યમાં છે. આ

નૃત્યો મનોરંજન અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં યોજાય છે. એમાં ચાર પ્રકાર છે. એક પ્રકાર કુમારો દ્વારા યોજાય છે. અને બાકીના પ્રકારો કુમાર અને કુમારિકાઓથી સંયુક્ત રીતે યોજાય છે. આમાં ખાસ કરી રાધા-દૃષ્ટાંતો નૃત્યો જ થાય છે.

“ પ્રાચ્ય-નૃત્યો ”

૧ ગુજરાત:—

ખરી રીતે જોવા જઇએ તો સંસ્કારી નૃત્યો, સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાંથી જ પ્રચાર પામ્યાં છે. પરંતુ ઠમનસિળી કે ગુજરાતની કે જ્યાં એ કલા પોષાઈ, પ્રસરી અને પ્રચાર પામી એનેજ ત્યાંના લોકો ઓળખતા નથી. શ્રી. ધૃમકેતુ અને ક. મા. મુન્શી પણ લખે છે કે સોમનાથ પાટણ આ કલાનું મહાન ધામ હતું અને ચૌલાદેવી છેલ્લામાં છેલ્લી નર્તકી મહારાજ ભીમદેવની પટ્ટરાણીના મહાન પદ ઉપર બિરાજી શકી. અને ત્યાં સુધી તો નૃત્ય કૃત્તા દેવને રીઝવવા દેવના દરબારમાં જ યોજતાં અને મહામદ ગીંગનીની સ્વારી પછી જ દેવપટ્ટનના વિનાશ સાથે એનો પણ વિનાશ થયો. અને આજે તો અહિંના લોકો એને ઓળખતા પણ

નથી. તથા અહિંથી એનું નામોનિશાન હુમ થયું. આજે તો ગુજરાતી નૃત્યો ગુજરાતી ગરબા જ ગણાય છે.

પરંતુ ગરબા એ ગુજરાતી નૃત્યો નથી. એ તો એક જુદો પ્રકાર જ છે. ખાસ કરી ગુજરાતી આમ્યનૃત્યો જાગ, દોલી રસન, ગૌરી પૂજન, ભવાઈ, રામલીલા વિગેરે છે. આમાંથી કેટલાકમાં આ કલાનાં તત્ત્વો જળવાઈ રહ્યાં છે. અને કેટલાકમાંથી નિવૃત્ત હુમ થઈ ગયાં છે. તે ઉપરાંત મુરત જલ્લાના દુલ્લાઓનાં લક્ષ વખતનાં નૃત્યો તથા મોનગઢ-વ્યારાનાં ભીલ-નૃત્યો પણ આજ પ્રકારનાં આમ્ય નૃત્યો છે.

૨ દક્ષિણ ભારત:—

કુલકુટ અથવા ઘટ નૃત્ય એ દક્ષિણ ભારતનું આમ્ય-નૃત્ય છે. બાણાસુરનો વધ કર્યા પછી કૃષ્ણે કરેલું વિજય નૃત્ય કહેવાય છે.

૩ લંકા:—

યાકુન-ને ઉતુમ એ લંકાનું આમ-નૃત્ય છે. આ નૃત્ય ભૂત-પ્રેતને નસાડવા માટે; માંદગીના પ્રસંગોએ યોજાય છે. આમાં મૃદંગના તાલથી ચક્ષુને જોલાવવામાં આવે છે. અને નૃત્યથી તેને ખુશ કરી, રોગીના શરીરમાંથી વિદાય લેવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.

૪ બંગાળ:—

બંગાળ આમ્ય નૃત્યો અને ગીતોમાં હિંદના બીજા

વિનાયક કરતાં વધારે મમુદ છે. આમાં બકિલ, કીરતન અને ભટિઆલી ગીતો, ફરીફુર શુદ્ધાની પ્રાદ્ય જ્ઞાતિઓમાં યોજનાં નૃત્યો, રાજઘાટના ઉચ્ચ હિન્દુ કુટુંબોના ભૂત-નૃત્યો. જેઓ શુદ્ધાનાં ઘાટએલાનો અને ઘટ-સ્થાપન મુખ્ય છે. જે શિતળા માતાની માનતાની પૂજામાં યોજાય છે. તથા ભૂતાચારી નૃત્યો જે. મી. જી. એસ. દત્તે ગ્રામ્ય નૃત્યોને ન્યવસ્થિત કરી યોજ્યાં છે તે મુખ્ય છે.

૫ ખરમા:-

ન્યુ નૃત્ય એ પ્રભાકેશનું ખાસ નૃત્ય છે. એ નૃત્ય પરથી એટલું જણાય છે કે એ લોકો વધારે આનંદ પ્રિય છે. આ નૃત્ય મે અને જુન મહિનામાં પૂર્ણિમાના દિવસે યોજાય છે. કોઈ નદી અગર સરોવરના કિનારે પૂર્ણિમાના દિવસે જાતપાસના જામેની કન્થાઓ હાથમાં પુષ્પો અને રંગબેરંગી પંખાઓ સાથે એકઠી થઈ, ગ્રંથ ઉગ્યા પછી નૃત્ય શરૂ કરે છે. આ નૃત્ય છેક સવાર સુધી ચાલે છે.

આસામ:-

નાન્ગ-કેમ એ આસામનું ધાર્મિક નૃત્ય છે. મંદિરોના આગાનમાં ધર્મગુરુઓની ગમદા આ લજવાય છે. આ નૃત્યમાં એક ખાસ જાતની મંજાલાવા વપરાય છે. અને તે આપા પરાપૂર્વથી આવી આવેલી નૃત્યની પ્રજ્ઞાલિકા કરતાં ઘણીજ જુદી છે. આસામનું બીજું એક કુકરી નૃત્ય છે. તે ઘણું જ ઊંચ સડોસડનું છે. તેમાં એક દોરીમાં

દેવલીક કુકરીઓ (ગુરખાઓનું હથિયાર) છાંપવામાં આવે છે. અને તેને ઘણી ઝડપથી ગોગ ફેરવવામાં આવે છે. નૃત્યકારે કુકરીઓથી બચીને દોરીની સીમામાં રહીને નાચવાનું હોય છે.

૭ મધ્ય પ્રાંત:—

ચુદ્ધ દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટે યોજાતું મધ્ય પ્રાંતના લીટાનું નૃત્ય એ ખરેખર જોવા લાયક છે. એમાં કલ્પદા શત્રુ સાથે સાથે સાચ લડાઈ ચાલતી હોય, એવા ભાવો ઉત્પન્ન કરી એ લોકો જોનારને ખરેખર અનન્યતામાં ગરકાવ કરી દે છે.

૮ બિહાર-ઓરિસ્સા:—

કુમાર અને કુમારિકાઓનાં સંવનન નૃત્યો આ પ્રાંતના સાંઘાત લોકો ખાસ યોજે છે. એ ઘણાં રસીક અને સુંદર હોય છે. તે ઉપરાંત, “ગળીના છોડની કાપણી” જેવાં પ્રાસંગિક નૃત્યો પણ હોય છે.

૯ સંયુક્ત પ્રાંત:—

સંયુક્ત પ્રાંતમાં આહિર, કહાર, ચમાર વિગેરે જાતોમાં નૃત્ય ઘણું પ્રચલિત છે. ચમાર જાતિમાં જે નૃત્ય યોજાય છે. તે સામાન્ય રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા પોષાકમાં, હાસ્યાસ્પદ ભાવો છોકરાઓ છોકરીઓના વેષમાં ભજવે છે. તે ઉપરાંત હિન્દુ ધર્મના જુદાજુદા તહેવાર પ્રસંગે સ્ત્રીઓ વ્રત-નૃત્યો પણ યોજે છે.

૧૦ મારવાડી નૃત્યો:—

મારવાડમાં યોજાતાં નૃત્યોમાં હોળી નૃત્યો ખાસ આકર્ષક અને જિજ્ઞાસુ હોય છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષો બધાય ભાગ લે છે.

આ બધી રીતે જોતાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે એ કે:—હિન્દનાં નૃત્યો અને લોકનૃત્યો મોટે ભાગે રામાયણ, મહાભારત, અને ભાગવતમાંથી જ રચાયેલાં હોય છે, એટલે ધાર્મિક જ હોય છે અને એમાં વીર, રૌદ્ર અને શૃંગાર રસ જ મુખ્યત્વે છે.



ઉત્પત્તિ



હવે નૃત્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે જોઈએ. શ્રી. નંદકેશ્વર પોતાના “અભિનય-દર્પણ”માં લખે છે કે:—

“પ્રહ્લાએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને અથર્વ-વેદમાંથી અનુક્રમે કાવ્ય, અભિનય, સંગીત, અને રસ લઈ આ વિદ્યાનું સર્જન કર્યું. અને ભરત નામના મૂનીને આ વિદ્યા શીખવાડી. ભરતે અપ્સરાઓ અને ગાંધર્વોની મદદથી

ભગવાન શીવ આગળ આ ભજવી બતાવી. તે વખતે ભગવાન શીવને પોતાની વિસ્મરણ થએલી વિદ્યા યાદ આવી, અને ભરતને તે શીખવાડી અને પાર્વતી પાસે લાસ્યનું શિક્ષણ અપાવ્યું. ભરતે તે કળા તંદુ નામના મુનિને શીખવાડી અને તંદુએ ભરતખંડમાં એનો પ્રચાર કર્યો, તેથી એનું તાંડવ એવું નામ પાડયું.”

પછી ભરતમૂનિએ લાસ્ય રંભા, મેનકા, ઉર્વશી, વિગેરેને શીખવાડયું. મેનકાએ પોતાની પુત્રી શકુંતલાને આનું જ્ઞાન આપ્યું, અને શકુંતલાએ એને પૃથ્વી ઉપર પ્રસાધ્યું.

ત્યાર બાદ પાર્વતીએ ફરીથી ગાણની દિકરી ઉષાને તે શીખવાડયું. અને ઉષાએ દ્વારકાની ગોવાલણીને શીખવાડયું. ત્યાંથી તે ભારતભરમાં પરંપરાગત પ્રચાર પામ્યું.

૨. પહેલાં આપણો દેશ ગહુજ સમૃદ્ધ હતો. અને સમૃદ્ધ દેશના સુખી ઘરોનું કામકાજ દરયુઓ જ કરતા. એટલે એમને શારિરીક મહેનત બાંધી થતી આથી અંગાને સંપૂર્ણપણે વિકસાવામાં અંતરાય આવતો તથા યુદ્ધ પણ ગહુ ખેડાતાં એટલે યુદ્ધથી થાકેલા યોદ્ધાઓમાં નવી સ્ફૂર્તિ, ચેતના, અને ઉત્સાહ રેડવા આ કલાની સાધના સર્વ કરતા. કળા તરીકે, કારણ કે તે વખતે એમ મનાતું કે, દેવો અદૃશ્ય રીતે આપણી કલા જોવા આવે છે. અને એથી એમાં તેઓ પ્રાણ રેડતા.

આ કળા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે

છે. કિર્તી, આત્મવિશ્વાસ, સૌભાગ્ય અને ખુદિને ખીલવે છે. શાંતિ, ધિરજ, સુકૃતિ અને સુખ આપે છે, તથા દુઃખ, શોક, નિર્વેદ અને ખેદનો નાશ કરે છે. પ્રહ્લાના ઉપાસકો જેટલો આનંદ મેળવે છે, તેના કરતાં પણ આ કલામાં વધારે આનંદ મળે છે. જો તેમ ના હોત તો મહાપુરુષોનાં ચિત્ત આ કલામાં કેવી રીતે લુપ્થ જાને ?

કોઈ પણ માંગલિક પ્રસંગે ખાસ કરીને નૃત્યના પ્રયોગો યોજાય છે. અને તે માંગલિક પ્રસંગને વધુ માંગલિક અને રસપ્રદ બનાવે છે.

નૃત્યના ત્રણ અંગ છે:—

૧. નાટ્ય—અથવા નાટક

૨. નૃત્ત—જેમાં અભિનયથી ભાવ દર્શાવવામાં આવતા નથી. અને કેવળ તાલ અને લય જ પ્રધાનપદ્ધતિ હોય છે. આ વિભાગ ઘણું કરીને કથક નામે ઓળખાય છે. અને તે ઉત્તર હિંદમાં પ્રચલિત છે.

૩. નૃત્ય—જે રસ, ભાવ, સુદ્રાઓ અને અંગ ભંગ સહિત સ-સંગીત કોઈ એક વાર્તા યોજાય છે, તેને નૃત્ય કહે છે.

નૃત્યના બે પ્રકાર છે. તાંડવ અને લાસ્ય. પુરુષો માટે જે નૃત્ય છે તે તાંડવ. અને સ્ત્રીઓના નૃત્યને લાસ્ય કહેવાય છે.

તાંડવ અને લાસ્યના પણ ઘણા પ્રકારો છે, પરંતુ આપણે તે ફરીથી કોઈ વખત જોઈશું.

પાત્ર-વરાણી

નૃત્યમાં સ્ત્રી અથવા પુરુષમાં નીચેના ગુણો આવશ્યક છે.

સ્ત્રી નૃત્યકાર પાતળા વદનવાળી, સુંદર, યુવાન, વિશાળ અને ભરાવ વૃક્ષઃસ્થાનવાળી, આત્મ વિશ્વાસુ, ચતુર, મનોહર, વિશાળ નેત્રવાળી, તાલ લયની બાણકાર, સમયોચિત પોષાક અને પ્રસન્ન દેખાવવાળી હોવી જોઈએ.

પુરુષ સુંદર, યુવાન, વિશાળ છાતી, બહુ ઉંચોનીચો નહિં પરંતુ સપ્રમાણ અંગવાળો આત્મવિશ્વાસવાળો અને તાલ લયનો બાણકાર હોવો જોઈએ.

તે ઉપરાંત ચપળતા, હઠતા, સુરેખતા, દૃષ્ટિમાં વેધકતા, સહનશીલતા, યાદ દાન્ટી, કલાપ્રેમ, અને સ્પષ્ટ વક્તા આ તેમના વિશેષ ગુણો છે.

રસ અને ભાવ

નૃત્યકારે પહેલાં ભાવ અને રસનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને એમાં નૈપૂણ્ય મેળવવું જોઈએ. કારણ કે ભાવ વગરનાં નૃત્ય, અભિનય કે ચિત્ર, પ્રાણ વિનાના ખોળીઆ જેવાં છે. શરીર ખરું પણ પ્રાણ નહિ, પછી પ્રાણ વિનાના ખોળીઆની કિમ્મત શું ?

એટલે ભાવ ઉપરજ મુખ્યત્વે આ કળાનો આધાર રહેલો છે. અભિનય અને ગીત તાલમાત્રા સાથે મેળમાં રહેવાં જોઈએ. અભિનય દ્વારા તેણે ગીતનો ભાવ વ્યક્ત કરવો જોઈએ. હાથ જેમ જેમ ફરે તેમ નેત્રો પણ ફરવાં જોઈએ. નેત્ર જ્યાં પહોંચે ત્યાં મન પહોંચવું જોઈએ, અને મન પહોંચે ત્યાં ભાવ પહોંચવો જોઈએ. અને જ્યાં જ્યાં ભાવ પહોંચે છે, ત્યાં ત્યાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જે જે ભાવ આપણે જાતાવીએ તે તે ભાવનો તે રસ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.

કોઈ પણ કાર્યની મન ઉપર અસર થાય, અને તેથી મ્હોં ઉપર જે જુદા જુદા ફેરફાર થાય તેને ભાવ કહે છે. એકલા રસ અને ભાવ ઉપરજ પુસ્તક લરાય. પરંતુ આપણે એમાં જે મુખ્ય છે તે જોઈશું.

મુખ્ય ભાવો પાંચ પ્રકારના છે. ૧. સ્થાયી ભાવ.

૨. સંચારી ભાવ. ૩. વિભાવ. ૪. અનુભાવ. ૫. સાત્વિક ભાવ.

૧. સ્થાયી ભાવ:—

જ્યારે કોઈપણ ભાવ મનુષ્યના મનમાં આગળ પડતો હોય તેને જ સ્થાયી ભાવ કહે છે. અને એના આખા મનમાં એક જ ભાવ રહી રહે છે. તેને સ્થાયી ભાવ કહે છે. એને કોઈ બીજો ભાવ અસર કરતો નથી, અગર બદલી શકતો નથી; પરંતુ બીજા ભાવો સ્થાયી ભાવમાં જ સમાઈ જાય છે.

સ્થાયી ભાવ નવ પ્રકારના છે. અને તેના નવ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧. શ્રંગાર. ૨. વિર. ૩. કરુણ. ૪. હાસ્ય. ૫. અદ્ભૂત. ૬. ભયાનક. ૭. ગિહાસ. ૮. રૌદ્ર. ૯. શાન્ત.

૨. સંચારી ભાવ:—

સ્થાયી ભાવની અંદર ઉઠતા ભાવો, કે જે સ્થાયી ભાવને મદદ કરે છે, તે સંચારી ભાવ કહેવાય છે. જેમકે કોઈના કાર્યથી આપણને ગુસ્સો ચડ્યો હોય તો તે સ્થાયી ભાવ કહેવાય. અને એની અંદર કટાક્ષ, હાસ્ય, કરુણ વિગેરે ભાવો આવે તો સંચારી ભાવ કહેવાય. જે સ્થાયી ભાવ સમુદ્ર છે. તો સંચારી ભાવ એમાં ઉઠતાં મોજાં છે.

૩. વિભાવ:—

જે પ્રસંગથી સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિભાવ કહે છે.

૪. અનુભાવ:—

બાણીબુઝીને કહેલા કાર્યનું પરિણામ તે અનુભાવ કહેવાય છે. તે આ ભાવોની વાણી વારોળ છે. કારણ કે એથી સ્થાયી ભાવના વિચારને નમજી શકાય છે

૫. સાત્ત્વિક ભાવ:—

સત્ત્વ ગુણોનો બદલુકાર આ ભાવો બતાવી શકે છે. આની આઠ રિંથતિઓ છે. ૧. સમાધિ. ૨. પ્રત્યેકન. ૩. રોમાંચ. ૪. સ્વરભંગ. ૫. ધ્રુવરી. ૬. વર્ણભંગ. ૭. અશુ. ૮. અશુદ્ધિ. આ ભાવ સાત્ત્વિક અભિનય માટેજ વપરાય છે.

અંગભંગ

નૃત્યમાં અંગભંગ જરૂરી છે. અંગની માધુર્યતા વધારવા અંગના બુદ્ધિ બુદ્ધિ વળાંક વડે જે આકૃતિઓ રચાય છે, તેને અંગભંગ કહે છે. આના ચાર પ્રકાર છે. ૧. અભંગ. ૨. સમભંગ. ૩. અતિભંગ. ૪. ત્રિભંગ.

૧. અભંગ:—એક પગ ઉંચો લઈ, એક પગ ઉપર

શરીરનું સમતોલ પણ જાળવી સુંદર રીતે હિલા રહેવું તેને અભંગ કહે છે.

૨. સમભંગ:—સુંદર રીતે બેસવું અથવા હિલા રહેવું તેને સમભંગ કહે છે. આને કોઈ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિની સાથે સરખાવી શકાય.

૩. અતિભંગ—જેમાં અંગ વિવિધ જગાએથી વાળવું પડે છે. શિવનું તાંડવ કે જેમાં આ અતિભંગ છે અને જેમાં સ્ફૂર્તિથી એક એક અંગની જુદીજુદી આકૃતિઓ રચાય છે.

૪ ત્રિભંગ:—આમાં શરીરને ત્રણ ટુકડે વાળવું પડે છે. એક તરફ માથું, બીજી તરફ ગરદનથી કમર સુધીનો ભાગ, અને કમરથી નીચેનો ભાગ ત્રીજી તરફ, ત્રિભંગના વળાંક બહુ જ સહજ રીતે આવે છે. અને તે સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે.

“અભિનયના પ્રકારો”

નૃત્ય માટે અભિનય જરૂરી છે. એટલે આપણે એ મુખ્ય કેટલા પ્રકારના છે તે જોઈએ. અભિનયના ચાર પ્રકાર છે. ?

૧. આંગિક:—આ અભિનય અંગ પ્રત્યાંગ અને ઉપાંગથી દર્શાવાય છે.

૨. વાચિક:—કે, જે કવ્ય, નાટક વિગેરે એટલે કે વાણીથી દર્શાવાય છે.

૩. આહાર્ય:—વેશભૂષા અને આભુષણોથી જતાવાતો.

૪. સાત્ત્વિક:—જેમાં સાત્ત્વિક ભાવો જતાવાતા હોય તે.

નૃત્યમાં ઉપરના ચારે પ્રકારના અભિનય જરૂરી છે હવે આપણે આંગિક અભિનય જેનાથી દર્શાવાય છે, તે અંગ, ઉપાંગ અને પ્રત્યાંગ વિષે જોઈએ.

જો કે જૂના શાસ્ત્રકારોના મત પ્રમાણે શરીરના મુખ્ય છ અંગો છે. પરંતુ આપણે તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચીશું. કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરના ત્રણ ભાગ પડી શકે છે.

૧. ગરદનથી ઉપરનો ભાગ.

૨. ખભાથી કમર સુધીનો ભાગ.

૩. કમરથી નીચેનો ભાગ.

આ ત્રણ અંગ કહેવાય. હવે અંગમાં જે મુખ્ય અંગો છે તેને પ્રત્યાંગ કહે છે. ત્રણે અંગના પ્રત્યાંગ નીચે મુજબ છે.

૧. ગરદનથી ઉપરના ભાગમાં:—ગરદન, માથું મોં, કાન અને આંખ એ પ્રત્યાંગ છે.

૨. ખભાથી કમર સુધીના ભાગમાં:—હાથ, છાતી અને કમર.

૩. કમરથી નીચેના ભાગમાં:—થાપા અને પગ.

પ્રત્યાંગમાં જે ભાગો છે તેને ઉપાંગ કહે છે.

પહેલા અંગમાં:—જમર, પાંપણો, ડાળા, નાક, ગાલ, હોઠ, દાંત, જીભ, જડબું, દાઢી અને કપાળ એ ઉપાંગો છે.

બીજા અંગમાં:—ખભા, છાત્રું, કોણી, કાંડું, આંગળાં, પાસાં, પીઠ અને પેટ આ ઉપાંગો છે.

ત્રીજા અંગમાં:—જાંઘ, ઢીંચણ, પીંડી, ઘુંટણ, એડી, પંજા અને આંગળાં આ ઉપાંગો છે.

જ્યારે અંગ હાલે છે ત્યારે પ્રત્યાંગ અને ઉપાંગ પણ હાલે જ છે. પરંતુ પ્રત્યાંગ અને ઉપાંગ સ્વતંત્ર રીતે એકલાં હાલી શકે છે. આ અંગ, પ્રત્યાંગ અને ઉપાંગની જુદીજુદી ક્રિયાઓથી, જે ભાવો અને સંજ્ઞાઓ થાય છે, તેને શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે.

૧. શીરભેદ:—માથાના જુદાજુદા હલનચલન અને ક્રિયાઓથી જે જુદીજુદી સંજ્ઞાઓ અથવા ભાવ ઉઠે છે તેને શીરભેદ કહે છે. આ શાસ્ત્રના બાજુકારો આના નવ પ્રકારો ગણે છે. ૧. સમ. ૨. ઉદ્વહિત. ૩. અધોમૂખ. ૪. અવોલિત. ૫. ધૂત. ૬. કંપિત. ૭. પરાવૃત. ૮. ઉત્ક્રિષ્ઠ. ૯. પરિવાહિત.

૧. સમ:—જ્યારે માથું સ્થિર હોય ત્યારે તે સમશિર્ષ કહેવાય. ૧.

ઉ પ યો ગ

નૃત્યની શરૂઆતમાં પ્રાર્થના માટે, કૃત્રિમ પ્રેમાવેશ, ગર્ભ, સ્તાંભન અને નિષ્ક્રિયતા દર્શાવવા આ વપરાય છે.

૨. ઉદ્ઘાટિત:—અહિરો ઉંચો કરવાથી ઉદ્ઘાટિત શીર્ષ થાય છે.

ઉ પ યો ગ

ધ્રુવ, ચંદ્ર, આકાશ, પર્વત, આકાશ તરફ ઉડતા જીવ અને ઉંચા પદાર્થો દર્શાવવા.

૩. અધોમુખ:—માથું નીચું ઢાળી દેવાથી તે અધોમુખ કહેવાય છે.

ઉ પ યો ગ

શરમ, દુઃખ નમસ્કાર, ચિન્તા, મુર્છા, નીચે રાખેલી વસ્તુઓ ખતાવવા અને પાણીમાં અંપલાવવા આ વપરાય છે.

૪. અલોલિત:—માથાને ગોળ ફેરવવાથી અલોલિત શીર કહેવાય.

ઉ પ યો ગ

ઘેન, નિંદ્રા, અનિદ્ર તત્વો, ભૂતપ્રેતાદિને સપડાવવા, નયો, મુર્છા, મુસાફરી, ઉદ્દેગ, અને વિકટ હાસ્ય ખતાવવા આ અલોલિત ચિરનો ઉપયોગ થાય છે.

૫. ધૂત:—જ્યારે માથું જાન્યે જાન્યું હલાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે ધૂત શીર કહેવાય છે.

ઉપયોગ

ના કહેવા, બીજાને નિરાશ કરવા, આશ્ચર્ય, નિરાશા, અનિચ્છા, તાવ અને ઠંડીની અસર બતાવવા, લય, મદિરા-પાનની પ્રથમાવસ્થા, સુદ્ધ, પ્રયત્ન, મના કરવા, વેર, પાતાના અંગો જોવા અને જાન્યુંએથી બીજાને જોલાવવા.

૬. કંપિત:—માથાને નીચે હલાવવાથી તે કંપિત શીર કહેવાય છે.

ઉપયોગ

રોષ, અટકી જવ કહેવા, પ્રશ્ન, સુચના, કોઈને નજીકથી જોલાવવા, દેવનું આદિત કરવા અને ધમકી આપવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૭. પરાવૃત:—આખો ચહેરો ગોળ ફેરવવાથી પરાવૃત શીર થાય.

ઉપયોગ

આજ્ઞા કરવા, ક્રોધ દર્શાવવા, લજ્જા દર્શાવવા આડું જોવા, તિરસ્કાર કરવા, માથાના વાળ અને મુખરો દર્શાવવા પરાવૃત શિર વપરાય છે.

૮. ઉત્ક્લિષ્ઠ:—જ્યારે માથું જાન્યું પર ફેરવી હંચું જોવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઉત્ક્લિષ્ઠ શીર કહેવાય છે.

ઉ પ યો ગ

હુકમ, વિનંતિ, કૌર્ષ વાતને ટેકો આપવા અને સ્વીકારવા આ વપરાય છે.

૬. પરિવાહિત:—માથાને ખભાથી ગળેને ખાળુ જારંવાર ઢાળવાથી પરિવાહિત શીર કહેવાય છે.

ઉ પ યો ગ

મોહ, વિરહ, મંત્ર લાગુવા, સંતોષ, અનુમોદન અને વિચાર કરવા.



દ્રષ્ટિ ભેદ



આંખના હલત ચલનને દ્રષ્ટિભેદ કહે છે. આના આઠ પ્રકાર છે. ૧. સમ. ૨. અલોકિત. ૩. ચાચી. ૪. પ્રલોકિતા. ૫. નિમિલીતા. ૬. ઉલ્લોભિતા. ૭. અનુવૃત અને ૮. અવલોકિતા.

૧. સમદ્રષ્ટિ:—સંસ્કારી સ્ત્રીની જેમ સ્ત્રીની નજર રાખવાને સમદ્રષ્ટિ કહે છે.

ઉપયોગ:—નૃત્યનો આરંભ કરવા, તુલા બતાવવા, બીજી વ્યક્તિ શું વિચારે છે તે બાજુવાની ઉત્કંઠા બતાવવા તથા અચંપો અને દેવની મૂર્તિ બતાવવાં.

૨. અલોકિત:—ફાટી આંખે તાકી રહેવું તેને અલોકિત દ્રષ્ટિ કહે છે.

ઉપયોગ:—આશ્ચર્ય, ભય અને કુશંકા દર્શાવવા.

૩. સાચી દ્રષ્ટિ:—તિરછી નજરે જોવાને સાચી દ્રષ્ટિ કહે છે.

ઉપયોગ:—તિરછી નિશાની કરવા, ચોપટ બતાવવા, કોઈના તરફ પ્રેમ બતાવવા. કાર્યની શરુઆત કરવા અને કટાક્ષ કરવા આ વપરાય છે.

૪. પ્રલોકિતા:—એક બાજુથી બીજી બાજુ જોવું તેને પ્રલોકિતદ્રષ્ટિ કહેવાય છે.

ઉપયોગ:—જે બાજુ પડેલી ચીજો બતાવવા, વધારે પડેના પ્રેમ બતાવવા અને કોઈને બતાવવા.

૫. નિમીલિતા:—નેત્ર અર્ધબિડેલાં રાખે તો આ દ્રષ્ટિ થશે.

ઉપયોગ:—સર્પ બતાવવા, કોઈને વશ થવાનો બાજ બતાવવા, પ્રાર્થના ઉચ્ચારવા, ધ્યાન ધરવા, નમસ્કાર કરવા, ગાંડપણ અને સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ બતાવવા આ નિમીલિતા દ્રષ્ટિનો ઉપયોગ થાય છે.

૬. ઉલોકિતા:—દ્રષ્ટિ ઉંચે રાખી જોવું તેને ઉલોકિતા કહે છે.

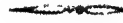
ઉપયોગ:—ધનનો અથભાગ, મિતારો, દેવમંડલ, પૂર્વજન્મ, ઉંચા પદાર્થો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ જતાવવા.

૭. અનુવૃત્ત:—જલદીથી ઉપર નીચે જોવું તેને અનુવૃત્ત દ્રષ્ટિ કહેવાય છે.

ઉપયોગ:—ક્રોધ કરવા અને અભિનંદન આપવા.

૮. અવલોકિતા:—નીચી દ્રષ્ટિને અવલોકિતા કહે છે.

ઉપયોગ:—પડછાયો જોવા, વિચાર તથા ચર્ચા કરવા, શાક જતાવવા, અભ્યાસ કરવા, અને પોતાના અવયવો જોવા આ વ્યવસાય છે.



ગરદન-ભેદ



ગરદનના જુદાજુદા હલનચલનને ગ્રીવા ભેદ કહે છે. આના ચાર ભેદ છે. ૧. સુંદરી. ૨. તિરસ્વીતા. ૩ પરિવર્તિત. ૪. પ્રકમ્પિત.

૧. સુંદરી:—ગરદનને ક્ષિતીજને સમાંતરે આમ તેમ ફેરવવામાં આવે ત્યારે તે સુંદરી કહેવાય છે. આ ભેદ પ્રેમનો

આરંભ, પ્રયત્ન, પૂર્ણતા, વિસ્તાર અને અનુભોક્ત દર્શાવવા વપરાય છે.

૨. તિરસ્ક્રીતા:—સર્પના સરકવાની માફક ગરદનને જ્યારે બન્ને બાજુ હલાવવામાં આવે છે ત્યારે તેને તિરસ્ક્રીતા કહેવામાં આવે છે. આ શ્રીવા સર્પની જાતનાં પ્રાણીઓની આલ અને ખડ્ગની રમતો દર્શાવવા માટે વપરાય છે.

૩. પરિવર્તિત:—અર્ધ ચન્દ્રાકારે ગરદનને જ્યારે જમણી તથા ડાબી બાજુ હલાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પરિવર્તિત કહેવાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રના જાણકારો આનો શ્રંગાર રસમાં ઉપયોગ કરે છે. અને તે પ્રિયતમાના ગાલોને ચુંબન કરવા વપરાય છે.

૪. પ્રકમ્પિત:—જ્યારે કબુતરની માફક ડોક આગળ અને પાછળ કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રકમ્પિત શ્રીવા કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ, હું અને તમે એમ કહેવા, ટેરફી નાટ્યમાં ડાલન દર્શાવવા અને લોદી ગણગણાટ કરવા વપરાય છે.



હસ્ત-ભેદ



હાથના પંખા અને આંગળીઓ વડે બુદ્ધાબુદ્ધ શબ્દોની સંજ્ઞાઓ થાય છે. આને મુદ્રાઓ કહે છે. આ મુદ્રાઓ એ આદિતિક શબ્દો છે. અને જેમ બુદ્ધાબુદ્ધ શબ્દોથી એક વાક્ય બને છે, અને ત્યારે જ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેમ નૃત્યમાં પણ બુદ્ધીબુદ્ધી મુદ્રાઓ ગોળ, વાક્યો રચી, એક વાર્તા યોજાય છે.

આ હસ્ત ભેદના બે પ્રકાર છે. ૧. સંયુક્ત અને ૨. અસંયુક્ત.

જે હસ્તથી યોજાતી મુદ્રાઓને સંયુક્ત કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એક હાથથી યોજાતી મુદ્રાઓને અસંયુક્ત કહેવામાં આવે છે. સંયુક્ત હસ્તની મુદ્રાઓ ત્રેવીશ (૨૩) છે. ત્યારે અસંયુક્ત હસ્તની મુદ્રાઓ બત્રીશ છે. આપણે પહેલાં અસંયુક્ત હસ્તની મુદ્રાઓ બેઠમું તે નીચે મુજબ છે.

૧. પતાકા. ૨. ત્રિપતાકા. ૩. અર્ધ પતાકા. ૪. કર્તરી-યુગ્મ. ૫. મયુર. ૬. અર્ધચન્દ્ર. ૭. અરાત્ર. ૮. શુક્રતુન્ડ. ૯. મુદ્ર. ૧૦. શિખર. ૧૧. કપિત્થ. ૧૨. કટકામુખ. ૧૩. શુચિ. ૧૪. ચંદ્રકલા. ૧૫. પક્ષકોપ. ૧૬. સર્પશિર્ષ. ૧૭. મૃગશિર્ષ. ૧૮. સિંહમુખ. ૧૯. કાંમુક. ૨૦. અલપક્ષ. ૨૧. ચતુર. ૨૨. જમર. ૨૩. હંસત્થ. ૨૪. હંસપક્ષ. ૨૫. સંઘ. ૨૬.

મુકુટ. ૨૭. તામ્રચુડ. ૨૯. વ્યાઘ્રહસ્ત. ૩૦. અર્ધશૂચિ.
૩૧. કટક. ૩૨. પદ્મી.

૧. પતાકા હસ્ત-ઉપયોગ



નૃત્યની શરૂઆતમાં, વાદ્યમાં, જંગલ જતાવવા, નિષેધ કરવા, હૃદય, શક્તિ, નદી, ઈશ્વરની સ્તુતિ, અન્ન, કાપણી, પવન, અને સુવાનું જતાવવા, જવાનો પ્રયત્ન કરવા, પ્રતાપ, પ્રાસાદ, ચંદ્રિકા, તથા પ્રચંડ તડકો જતાવવા, દાર ખેલવા, મોજાં જતાવવા, યોજમાં દાખલ થવા, સમભાવ જતાવવા, પોતાનો નિર્દેશ કરવા, પ્રતિજ્ઞા લેવા, શાંતિ, તાલપત્ર, હાથ જતાવવા, દ્રવ્યનો સ્પર્શ કરવા, આદર્શ રાખી અને જુદાંજુદાં સ્થળો જતાવવા, આશિર્વાદ આપવા, તલવાર પકડવા. સાગર, મુકુત્યોની પરંપરા, પૂર-ગમન, માસ, વર્ષ, વર્ષાઋતુના સમય, અને સાફ કરવાનું દર્શાવવા, તથા સંબોધન કરવા વપરાય છે.

૨. ત્રિપતાકા હસ્ત-ઉપયોગ



સુગટ, ગાડ. વજ્ર, ઇન્દ્ર, કેતલીનું ફેલ, ત્રિપદ, વધનીજવાળા, દળુતર, સુખ અથવા છાતી ઉપર દોરાએલાં ચિત્ર, અને જાણુ જતાવવા તથા ગાથા ફરવા માટે આ હસ્ત વપરાય છે.

૩. અર્ધપતાકા-ઉપયોગ



પાન, લખવા અથવા ચિતરવાનું સાંપન, નદીતટ, કરવત, અખુ, ધ્વજ, ટાવર, અંન શિંગડું બતાવવા તથા બે આંક કહેવા આ વપરાય છે.

૪. કર્તારીમુખ-ઉપયોગ



વિરહાવસ્થા બતાવવા અને કે.કર્મથી છૂટા પડવા. લૂટ, નેત્રનો છેડો, મરણ, ભેદનાવ, વિદ્યુત બતાવવા તથા વિરહમાં એકલા પડવા, મુવા અને રડવામાં આનો ઉપયોગ થાય છે.

૫. મયુર હસ્ત-ઉપયોગ



મયુરની ડોક, પેટે ચાલતાં પ્રાણી, પક્ષી, ઉલટી, વાળ કાઢવા, તિલક, નહીનું પાણી ખાન બનાવવા, શાસ્ત્રાર્થ કરવા અને પ્રસિદ્ધ વસ્તુઓ બતાવવા આ મયુર હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૬. અર્ધચન્દ્ર-ઉપયોગ



કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીનો ચંદ્ર, ગળું પકડવા, ભાલો બતાવવા, દેવતાનો અભિષેક કરવા, ખેરા-કની થાળી, મૂળસ્થાન, કેડ, ચિન્તા, પોતાની જ ભાત, ધ્યાન, પ્રાર્થના, અંગસ્પર્શ, અને આપારણ માણસ સાથે નમસ્કારમાં આ વપરાય છે.

૭. અરાલ હસ્ત-ઉપયોગ



કંઈ પણ વસ્તુ ખીવા અને વાવાઝોડું બતાવવા આનો ઉપયોગ આ કળાના બાણકારો-કરે છે.

૮. શુકતુન્દ-ઉપયોગ



બાણ મારવા, બાલો ફેંકવા. પોતાના ઘરની સ્મૃતિ માટે, વિચીત્ર વાતો અને ઉત્સાહ દર્શાવવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૯. મુષ્ટિ હસ્ત-ઉપયોગ



સખ્તાર્થ, કંઈ પકડવા અને લડવાનો વિચાર દર્શાવવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૦. શિખર હસ્ત ઉપયોગ



કામદેવ, ચાંપ પકડવા. ચાંબલો, નિશ્ચય, પિતૃકર્મ, ઉપન્નો હોઠ, કંઈક છે તેમ બતાવવા, તથા દાંત, પ્રશ્ન, લિંગ બતાવવા, અને ના કહેવા, ચાદ કરવા, કંઈ પણ જોઈવા અને અને ઘંટ વગાડવા.

૧૧. કપિત્થ હસ્ત-ઉપયોગ



લક્ષ્મી તથા સરસ્વતી જતાવવા નૃત્યનો તાલ પકડવા, ગાય હોહવા, અંગન કરવા, કુલ પકડવા અંચલ પકડવા, કપડાં એકઠાં કરવા, અને પૂજા દિપના અર્ચન વખતે આ હસ્ત ખાસ કરી વપરાય છે.

૧૨. કટકામુખ હસ્ત-ઉપયોગ



કુલ ચુંટવા, માળા પકડવા, બાણનો મધ્ય-ભાગ ખેંચવા, પાન આપવા, કસ્તુરી અંદાન વિગેરેનો લેપ કરવા, અત્તર લગાડવા, ખાંડવા અને જોવા માટે આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૩ શુચી હસ્ત-ઉપયોગ



એક આંકડો જતાવવા, પરબ્રહ્મ, ૧૦૦, સૂર્ય, પૃથ્વી, શહેર અને આમ-તંમ જતાવવા તથા હલકી ધમકી, દંડો, શરીર, આશ્ચર્ય, વેણી, છત્રી જતાવવા, સમર્થન કરવા, ઠોલ વગાડવા તથા વાજ, કુંભારનો ચાક, વિવેચન અને દિવસના અંત માટે.

૧૪. ચન્દ્રકલા-હસ્ત ઉપયોગ



ચંદ્ર, સુખ, અંગુઠા અને તર્જની આંગળીનો અગ્રભાગ તથા તે આકારની વસ્તુઓ, શીવનો મુગટ, ગંગા નદી તથા લંગડાને જતાવવા.

૧૫. પદ્મકોષ હસ્ત-ઉપયોગ



ફળો, સ્તન, દડો, સંધવાનો ઘરો, ખાવાનું, કુલનું કોષ, કેરી, પુષ્પવર્ષા, કુલની કળીઓ, નવાં કુલ, ઘંટ, કીડીનું દર, કમળ અને ઈંદુ જતાવવા, તથા ગોળ ફરવા માટે આનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૬. સર્પશિર્ષ હસ્ત-ઉપયોગ



સર્પ, સુખડનો લેપ, મંદ્ર અપ્તક જતાવવા, છાંટવા, સેવા કરવા, દેવ અને રુષિને પાણી આપવા, હાથીના માથાની હીલચાલ અને મદ્દલના હાથ જતાવવા આ

વપરાય છે.

૧૭. મૃગશિર્ષ હસ્ત-ઉપયોગ



ત્રી, ગાલ, પૈડું, હઠ, બીક, ઝંઘડો, પહેરવેશ બતાવવા, કપાળમાં ત્રીપુંડ કરવા, મૃગનું માથું, વિષ્ણુ, પગની માલીશ, પોતાનું બધું પાછું મળતું બતાવવા, કામ મંદિર, છત્રધારણ કરવા, ચાલવા અને પ્રિયતમાને બોલાવવા મૃગશિર્ષ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૮. સિંહમુખ હસ્ત-ઉપયોગ




હોમ, સસત્રું, હાથી, હાલતું કુશ ઘાસ, કમળનો હાર, સિંહનું મુખ, તૈયાર થતી દવા, અને સંશોધન બતાવવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૯. કાંગુલ હસ્ત-ઉપયોગ




લકુચ ફળ, પહેરેલા ઘુઘરા, ઘંટ, ચક્રોર સોપારીનું ઝાડ, યુવાન છોકરી, છાતી, સ્વેત કમળ, ચાતક, અને પેટે ચાલતું નાલીયર બતાવવા

૨૦. અલપદ્મ હસ્ત-ઉપયોગ




કપિત્થ ફળ, પુરું ખીલેલું કમળ ખતાવવા, ગોળ ફરવા, છાતી, વિરહ, આયનો, પૂર્ણિમા, સૌંદર્ય, વાળની ગાંઠ, ચન્દ્ર, ટાવર, ગામ, ઉંચાઈ, ગુસ્સો, તળાવ, ગાડું, ચક્રવાક, કલકલાટ, અને વખાણ માટે આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૧. ચતુર હસ્ત-ઉપયોગ




કસ્તૂરી, થોડું, સોનું, તાંબુ, લોહું, ભીનું, દુઃખ, રસાસ્વાદ, આંખ, વર્ણભેદ, પ્રમાણ, મીઠાશ, મન્દગમન, ટુકડા કરવા, મુખ, તેલ, અને ઘી ખતાવવા.

૨૨. જ્રમર હસ્ત ઉપયોગ



જ્રમર, મધમાખી, પોપટ, પાંખ, સારસ, કોયલ, અને તેવીજ જાતનાં ખીજાં પક્ષી ખતાવવાં.

૨૩. હંસસ્ય હસ્ત ઉપયોગ



મંગલ પ્રસંગ, સુત્ર ગાંધન, ઉપદેશ, રોમાંચ, મોતી, દિપકની દિવેટ વધારવા, કસોટીનો પરચ, જસમીન, ચિત્રકળા, ચિતરતા ખતાવવા, દંશ તથા ગાંધ ગાંધવા માટે હંસસ્ય હસ્ત વપરાય છે.

૨૪. હંસપક્ષમ્ હસ્ત ઉપયોગ



૬ નંગળ, પુલતી રચના, નખતી નિશાની અને હાંકણુ ગતાવવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૫. સદૃશ હસ્ત-ઉપયોગ



પેટ, બલિદાન, જન્મ, ક્રીડી, મોટો ભય, અર્ચન, અને પાંચની સંખ્યા ગતાવવા.

૨૬. મુકુટ હસ્ત-ઉપયોગ



કુમુદ, ભોજન, પાંચગાણુ સાથે કામદેવ, રાજચિન્હ ધારણ કરવા, નાભી અને કદલી પુષ્પ મોટે.

૨૭. તામ્રચુડ હસ્ત-ઉપયોગ



કુકટો, વરૂ, કાગટો, ભિંટ, વાછડું અને કલમ ગતાવવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૨૮. ત્રિશુળ હસ્ત-ઉપયોગ



બિલીપત્ર, ત્રિશુળ અને ત્રણની સંખ્યા માટે.

૨૯. વ્યાધિ હસ્ત-ઉપયોગ



વાધ, દેડકો અને બાંદરો ખતાવવા આ વપરાય છે

૩૦. અર્ધશુચિ હસ્ત-ઉપયોગ



અંકુશ, પક્ષીનું ગરબું, અને મોટા ડીડા ખતાવવા.

૩૧. કટક હસ્ત-ઉપયોગ



મોલવા અને ચાકવા માટે આ વપરાય છે.

૩૨. પદ્મી હસ્ત-ઉપયોગ



ગામડું અને ઝુંપડી બતાવવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

“સંયુક્ત હસ્ત”

હવે આપણે સંયુક્ત:—એટલે બે હાથે થતી મુદ્રાઓ જોઈશું. નૃત્યના બહુકારોના કહેવા મુજબ આના ત્રેવીશ પ્રકાર છે. અથવા સંયુક્ત હસ્તની ત્રેવીશ મુદ્રાઓ છે.

૧. અંજલી. ૨. કપોત. ૩. કર્કટ. ૪. ડોલા. ૫. પુષ્પપુટ. ૬. ઉત્સંગ. ૭. શિવલીંગ. ૮. કટકાવર્ધન. ૯. કર્તારી સ્વસ્તિક. ૧૦. સ્વસ્તિક. ૧૧. શકટ. ૧૨. શંખ. ૧૩. ચક્ર. ૧૪. સંપૂટ. ૧૫. પાશ. ૧૬. કીરક. ૧૭. મત્સ્ય. ૧૮. કૂર્મ. ૧૯. વરાહ. ૨૦. ગરુડ. ૨૧. નાગ-બન્ધક. ૨૨. ખટ્વા. ૨૩. ભેરુંડ.

૧. અંજલી હસ્ત-ઉપયોગ



દેવતા, ગુરુ અને બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવા માટે તેને માથા ઉપર લઈ જઈ પછી મુખ આમળ લઈ પછી છાતી આગળ રાખવો.

૨. કપોત હસ્ત-ઉપયોગ



કાંઈપણ વસ્તુ લેવા, શુરુ અથવા મોટા આગળ કે વિનયથી કહેવા, નમસ્કાર કરવા અને કબુલ્લાત કરવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૩. કર્કટ હસ્ત-ઉપયોગ



સમુદના આગમન માટે, પેટ બતાવવા, શંખ ફેંકવા, તથા કોઈપણ વસ્તુને ખેંચવા માટે આ કર્કટ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૪. સ્વસ્તિક હસ્ત-ઉપયોગ



મગર, બીકલુતા, ભય, નિરાશા, અને બળાણ કરવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૫. ડોલા હસ્ત-ઉપયોગ



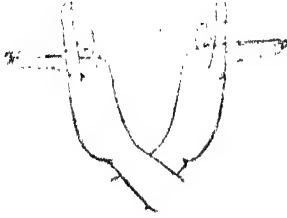
નૃત્યની શરૂઆતમાં કેંક ઉંચકવા અથવા ઝીલવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૬. પુષ્પપુટ હસ્ત-ઉપયોગ



આરતી ઉતારવા, પાણી ફળ વિગેરે
લેવા, અર્ધ આપવા, અને મંત્રેલાં કુલો
ખતાવવા આ વપરાય છે.

૭. ઉત્સંગ હસ્ત-ઉપયોગ



આલિંગન, લગ્ન, પહોંચી
અને એવાં બીજાં ઘરેણાં ખતા-
વવા અને વિદ્યાર્થીને શીખવના.

૮. શિવલીંગ હસ્ત-ઉપયોગ



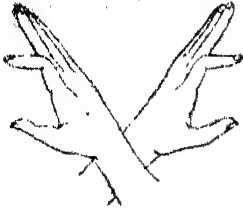
શિવલીંગ ખતાવવા આ વપરાય છે.

૯. કરકા વર્ધન હસ્ત-ઉપયોગ



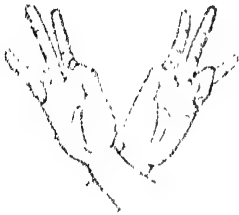
રાજ્યાભિષેક, પૂજા અને વિવાહમાં આ
હસ્તનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૧૦. શકટ હસ્ત-ઉપયોગ



રાક્ષસનો અભિનય કરવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૧. કર્તારી સ્વસ્તિક હસ્ત-ઉપયોગ



ડાળીઓ, ગિરીશ્રૃંગ, અને આડ બતાવવા.

૧૨. શંખ હસ્ત-ઉપયોગ



શંખ અને એવી બીજી ચીજો બતાવવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૩. ચક્ર હસ્ત-ઉપયોગ



ચક્ર અને એવી બીજી વસ્તુઓ બતાવવા માટે.

૧૪. સંપૂટ હસ્ત-ઉપયોગ



કોઈપણ વસ્તુને ઢાંકવા અને ઢાંકીને લેટ આપવા.

૧૫. પાશ હસ્ત-ઉપયોગ



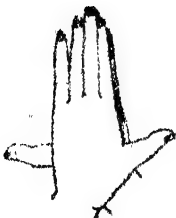
ઝાંઘડો, દોરી અને સાંકળ બતાવવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૬. કીલક હસ્ત-ઉપયોગ



સ્નેહ અને નમ્ર વાતચીત કરવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૭. મત્સ્ય હસ્ત-ઉપયોગ



માછલી અને એવાં જીવંત પ્રાણીઓ બતાવવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૦. અલપદ્મ હસ્ત-ઉપયોગ



કપિલ્થ ફળ, પુરું ખીલેલું કમળ ખતાવવા, ગોળ ફરવા, છાતી, વિરહ, આયનો, પૂર્ણિમા, સૌંદર્ય, વાળની ગાંઠ, ચન્દ્ર, ટાવર, ગામ, ઉંચાઈ, ગુસ્સો, તળાવ, ગાડું, ચક્રવાક, કલકલાટ, અને વખાણ માટે આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૧. ચતુર હસ્ત-ઉપયોગ



કસ્તુરી, થોડું, સોનું, તાંબુ, લોડું, બીનું, દુઃખ, રસાસ્વાદ, આંખ, વર્ણલેહ, પ્રમાણ, મીઠાશ, મન્દગમન, ઢુકડા કરવા, મુખ, તેલ, અને ઘી ખતાવવા.

૨૨. બ્રમર હસ્ત ઉપયોગ



બ્રમર, મધમાખી, પોપટ, પાંખ, સારસ, કોયલ, અને તેવીજ જાતનાં ખીજાં પક્ષી ખતાવવાં.

૨૩. હંસસ્ય હસ્ત ઉપયોગ



મંગલ પ્રસંગ, સુત્ર બાંધન, ઉપદેશ, રોમાંચ, મોતી, દિપકની દિવેટ વધારવા, કસોટીનો પત્થર, જસમીન, ચિત્રકળા, ચિતરતા ખતાવવા, દંશ તથા બાંધ બાંધવા માટે હંસસ્ય હસ્ત વપરાય છે.

૨૪. હંસપક્ષમ્ હસ્ત ઉપયોગ



૬ નાંગર, પુલ્કની રચના, નખની નિશાની અને ઢાંકણ બતાવવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૨૫. સદંશ હસ્ત-ઉપયોગ



પેટ, બલિદાન, જન્મ, કીડી, મોટો ભય, અર્થન, અને પાંચની સંખ્યા બતાવવા.

૨૬. મુકુત હસ્ત-ઉપયોગ



કુશુદ, ભોજન, પાંચળાણ સાથે કામદેવ, રાજચિન્હ ધારણ કરવા, નાભી અને કઠલી પુખ્ત માટે.

૨૭. તામ્રચુડ હસ્ત-ઉપયોગ



કુકટો, વરૂ, કાગડો, ભિંટ, વાછડું અને કલ્પમ બતાવવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૨૮. ત્રિશુળ હસ્ત-ઉપયોગ



ગિરીપત્ર, ત્રિશુળ અને ત્રણની સંખ્યા માટે.

૨૯. વ્યાધ્ર હસ્ત-ઉપયોગ



વાધ્ર, દેડકો અને વાંદરો બતાવવા આ બપરાય છે.

૩૦. અર્ધશુચિ હસ્ત-ઉપયોગ



અંકુર, પશ્ચીનું ગચ્ચું, અને મોટા કીડા બતાવવા.

૩૧. કટક હસ્ત-ઉપયોગ



જાણવા અને ચાણવા માટે આ બપરાય છે.

૩૨. પદ્મી હસ્ત-ઉપયોગ



ગામડું અને ઝુંપડી બતાવવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

“સંયુક્ત હસ્ત”

હવે આપણે સંયુક્ત:—એટલે બે હાથે થતી મુદ્રાઓનો બોધશું. નૃત્યના બહુકારોના કહેવા મુજબ આના ત્રેવીશ પ્રકાર છે. અથવા સંયુક્ત હસ્તની ત્રેવીશ મુદ્રાઓ છે.

૧. અંજલી. ૨. કપોત. ૩. કર્કટ. ૪. ડોલા. ૫. પુષ્પપુટ. ૬. ઉત્સંગ. ૭. શિવલીંગ. ૮. કટકાવર્ધન. ૯. કેર્તારી સ્વસ્તિક. ૧૦. સ્વસ્તિક. ૧૧. શકટ. ૧૨. શંખ. ૧૩. ચક્ર. ૧૪. સંપૂટ. ૧૫. પાશ. ૧૬. ક્રીડક. ૧૭. મૈત્ર્ય. ૧૮. કૃર્મ. ૧૯. વરાહ. ૨૦. ગરુડ. ૨૧. નાગ-બન્ધક. ૨૨. ખટ્વા. ૨૩. ભેરુંડ.

૧. અંજલી હસ્ત-ઉપયોગ



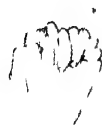
દેવતા, ગુરુ અને બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવા માટે તેને માથા ઉપર લઈ બંધ પછી મુખ આમળ લઈ પછી છાતી આગળ રાખવો.

૨. કપોત હસ્ત-ઉપયોગ



કાંઈપણ વસ્તુ દેવા, શુભ અથવા મોટા આગળ કે વિનયથી કહેવા, નમસ્કાર કરવા અને કબુલાત કરવા આ હસ્ત વપરાય છે.

૩. કર્કટ હસ્ત-ઉપયોગ



સમુહના આગમન માટે, પેટ ઘાતાવવા, શંખ કુંકવા, તથા કોઈપણ વસ્તુને ખેંચવા માટે આ કર્કટ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૪. સ્વસ્તિક હસ્ત-ઉપયોગ



મગર, બીજાણતા, ભય, નિરાશા, અને વખાણ કરવા આનો ઉપયોગ થાય છે.

૫. ડોલા હસ્ત-ઉપયોગ



નૃત્યની શરૂઆતમાં કેંકે હિંચકવા અથવા ઝીલવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

૬. પુષ્પપુટ હસ્ત-ઉપયોગ



આરતી ઉતારવા, પાણી ફળ વિગેરે દેવા, અર્ધ આપવા, અને મંત્રેલાં કુલો જતાવવા આ વપરાય છે.

૭. ઉત્સંગ હસ્ત-ઉપયોગ



આલિંગન, લજ્જા, પહોંચી અને એવાં બીજાં ધરેણાં જતાવવા અને વિદ્યાર્થીને શીખવવા.

૮ શિવલીંગ હસ્ત-ઉપયોગ



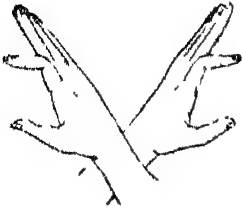
શિવલીંગ જતાવવા આ વપરાય છે.

૯. કટકા વધન હસ્ત-ઉપયોગ



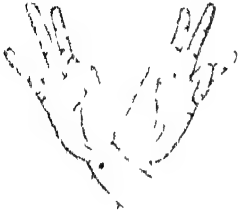
રાજ્યાભિષેક, પૂજા અને વિવાહમાં આ હસ્તનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

૧૦. શકટ હસ્ત-ઉપયોગ



રાક્ષસનો અભિનય કરવા આ
હસ્ત વપરાય છે.

૧૧. કર્તારી સ્વસ્તિક હસ્ત-ઉપયોગ



ડાળીઓ, ગિરીશ્રૃંગ, અને આડ
ખતાવવા.

૧૨. શંખ હસ્ત-ઉપયોગ



શંખ અને એવી બીજી ચીજો ખતાવવા
આનો ઉપયોગ થાય છે.

૧૩. ચક્ર હસ્ત-ઉપયોગ



ચક્ર અને એવી બીજી વસ્તુઓ ખતાવવા
આટે.

૧૪. સંપૂટ હસ્ત-ઉપયોગ



કોઈપણ વસ્તુને ઢાંકવા અને ઢાંકીને
લેટ આપવા.

૧૫. પાશ હસ્ત-ઉપયોગ



ઝાંઝો, દોરી અને સાંકળ બાંધવા આ
વપરાય છે.

૧૬. કીલક હસ્ત-ઉપયોગ



સ્નેહ અને નમ્ર વાતચીત કરવા
આ હસ્ત વપરાય છે.

૧૭. મત્સ્ય હસ્ત-ઉપયોગ



માછલી અને એવાં જીવં પ્રાણીઓ
બતાવવા આ હસ્તનો ઉપયોગ થાય છે.

સાસુ-હસ્ત :—પહેલાં ગળા પાસે જમણા હાથે હંસસ્ય હસ્ત કરી પછી સમઢંશ હસ્ત કરવો અને ડાબો હાથ પેટે ગોળ ફરતો ઘસવામાં આવે તો સાસુનો અભિનય થાય.

શ્વસુર-હસ્ત :—સાસુ હસ્તના જમણા હાથે શિખર કરવો.

દિયર-હસ્ત :—ડાબા હાથે શિખર અને જમણા હાથે કર્તારીમુખ કરી બાબુ પર રાખવાથી દિયરનો અભિનય થાય છે.

નણુંદ-હસ્ત :—દિયર હસ્તના ડાબા હાથે મૃગશિર્ષ-હસ્ત કરવો.

પુત્ર-હસ્ત :—પેટ ઉપર સઢંશ હસ્ત મુકી પછી ડાબા હાથે શિખર હસ્ત કરવાથી પુત્ર હસ્ત થાય છે.

પુત્રી-હસ્ત :—પુત્ર હસ્તમાં શિખરને બદલે મૃગશિર્ષ કરવા.

નાના મોટા ભાઈના હસ્ત :—બન્ને હાથે મથુર કરી આગળ રાખવામાં આવે તો મોટાભાઈનો અને બાબુ પર રાખવાથી નાના ભાઈનો અભિનય થાય છે.

સપત્નિ :—પાશ હસ્ત બતાવ્યા પછી બન્ને હાથે મૃગશિર્ષ કરવાથી સપત્નિ હસ્ત થાય છે.

પતિ-હસ્ત :—ગળા પાસે હંસસ્ય અને શિખર કરવામાં આવે તો પતિ-હસ્ત થાય છે.

પત્નિ-હસ્ત :— પતિ હસ્તમાં ગ્રિખરને બદલે મૃગશિરષ્ હસ્ત કરવામાં આવે તો તે પત્નિ હસ્ત થાય છે.

પ ગ-ભેદ

પગની બુદ્ધિબુદ્ધી નિધની અને હલનચલન પ્રમાણે જૂના શાસ્ત્રકારોએ એના ચાર ભેદ પાડ્યા છે. મંડલ, ઉચ્ચલ, પ્રમરી અને ચારી.

૧ મંડલ :— એક જ જગ્યાએ ઉભા રહી, પગનાં બુદ્ધિબુદ્ધી હલનચલન કરવામાં આવે છે, તેને મંડલ કહે છે. મંડલના દસ પ્રકાર છે. સ્થાનક, આયત, આલી, પ્રપાલીઠ, પ્રેળા, પ્રેરિત, સ્વસ્તિક, મોટિત, સમચૂચિ અને પાર્શ્વચૂચિ.

સ્થાનક મંડલ :— જાને પગને સીધા રાખી ઉભા રહી જાને હાથે ચળવિન્દ્ર કરી કંઈને અડકવાથી સ્થાનક મંડલ થાય છે. સ્થાનક મંડલના છ પ્રકાર છે. સમપાદ, અકપાદ, નાગપાદ, ધ્રુવપાદ, ગરુડપાદ અને પ્રજાપાદ,

સમપાદ-ઉપયોગ :— જાને પગને સરખા રાખી ઉભા રહેવાથી સમપાદ થાય છે આનો ઉપયોગ દેવના અભિનય માટે અને દંવને કૃત અર્પણ કરવા થાય છે.

એકપાદ :—એક પગ ઉપર ઉભા રહી બીજો પગ પહેલા પગના હીંચણ ઉપર મૂકવાથી થાય છે, આ એકપાદ તપ કરવા અને પ્રાયશ્ચિત કરવા વપરાય છે.

નાગખંધ :—બન્ને હાથ તથા પગને વળ ચડાવી ઉભા રહેવાથી નાગખંધ થાય છે. અને તે નાગપાશથી બાંધાયેલા બતાવવા વપરાય છે.

મંદ્રસ્થાન :—એક પગ વાંકો વાળી ઉભા રહી બીજો પગ અને હીંચણ ઉંચા નાખવા તથા પાન્ને હાથ કુદરતી રીતે લટકતા રાખવાથી મંદ્રસ્થાન થાય છે. મંદ્રસ્થાન મંદ્ર અને રાજના અભિનય માટે છે.

ગરુડસ્થાન :—આલિદ મંડળના એક પગનો હીંચણ જમીન ઉપર મૂકી, બન્ને હાથે ગરુડ હસ્ત કરવાથી, ગરુડ સ્થાન થાય છે અને તેના ઉપયોગ ગરુડ બતાવવા આ કલાના બાણીકારો કરે છે.

પ્રહસ્થાન :—પદ્માસન વાળીને બેસવાથી પ્રહસ્થાન થાય છે. અને તે જપ અને એવાં કાર્યોમાં વપરાય છે.

આયત મંડલ :—બન્ને પગને ૦ વાર દૂર રાખી હીંચણથી વાળવા અને વાળેલા હીંચણને એક બીજા ઉપર જોડવાથી આયત મંડલ થશે.

આલિદ મંડલ :—હાથ પગને જમણા પગની આગળ પાણી વારતા અંતરે મૂકવો, પછી હાથ હાથે ગિખર અને જમણા હાથે કટકામુખ હસ્ત કરવાથી આ મંડલ રચાય છે.

પ્રત્યાલિદ મંડલ :—આલિદ મંડલના હાથ અને પગની અદલાબદલી કરવાથી પ્રત્યાલિદ મંડલ થાય છે.

પ્રેંખણ મંડલ :—એક પગને ઊભા પગની પાની પાસે મૂકી ફૂર્મહસ્ત ધારણ કરવાથી આ મંડલ થાય છે.

પ્રેરિત મંડલ :—એક પગને ઊભા પગના હીંચણ આગળથી ઓળંગી, પોણા વાર દુર જમીન પર જોરથી મુકવામાં આવે, અને એક હાથે છાતી આગળ શિખર કરી ઊભા હાથે પતાકા હસ્ત કરી લંબાવવામાં આવે તો પ્રેરિત મંડલ થાય છે.

સ્વસ્તિક મંડલ :—જમણા પગને ડાબા પગની આગળ અને જમણા હાથને ડાબા હાથની આગળ રાખવાથી સ્વસ્તિક મંડલ થાય છે.

મોટિત મંડલ :—પગના આગળના પંજા ઉપર ઊભા રહી બન્ને હીંચણ વારાફરતી જમીન ઉપર મુકવા અને બન્ને હાથે ત્રિપતાકા હસ્ત કરવાથી આ મંડલ થશે.

સમસૂચિ મંડલ :—બન્ને પગના હીંચણ અને તળીયાં જમીન ઉપર મુકવાથી સમસૂચિ મંડલ થાય છે.

પ્રાશ્વસૂચિ મંડલ :—બે પગનાં તળીયાં અને એક પગનો હીંચણ જમીન પર મુકવાથી પ્રાશ્વસૂચિ મંડલ થાય.



“ ઉત્પ્લવ-ભેદ ”

પગથી જુદા જુદા પ્રકારે કુદકા ભરવામાં આવે છે, તેને ઉત્પ્લવ-ઉડતી ગતિ કહેવામાં આવે છે. આના પાંચ પ્રકાર છે. અલગ, કર્તરી, અશ્વ, મોટિત, કૃપાલગ.

અલગ:—એકસાથે જન્ને પગે કુદવું અને કેડ ઉપર શિખર હસ્ત મુકવાથી અલગ-ઉત્પ્લવ થાય છે.

કર્તરી:—જન્ને કર્તરી હસ્તને ડાગા પગની પાછળ રાખી પગના તળીઆ ઉપર કુદવાથી કર્તરી-ઉત્પ્લવ થાય.

અશ્વ:—પહેલા જન્ને પગે કુદી, પછી જન્ને પગ ભેગા મુકવા, અને જન્ને હાથે ત્રિપતાકા કરવાથી અશ્વ કુદકો થશે.

મોટિત:—કર્તરી કુદકાની માફક વારાફરતી જન્ને જાણુ કુદવાથી મોટિત ઉત્પ્લવ થાય છે.

કૃપાલગ:—જન્ને પગની પાની વારાફરતી કેડ ઉપર મુકી વચ્ચે જન્ને અર્ધચન્દ્ર હસ્ત રાખવાથી આ કુદકો થાય.

બ્રમરીના જુદાજુદા પ્રકાર

ગોળ ચક્કર કરવું તેને બ્રમરી કહે છે. આ કળાના નિષ્ણાંતો એના સાત પ્રકાર જતાવે છે. ઉત્પ્લુત, ચક્ર, ગરુડ, એકપાદ, કુચિત, આકાશ અને અંગ બ્રમરી.

ઉત્પ્લુત:—સમપાદ ગાંડળમાં ઉભા રહી ગોળ ફરવાથી ઉત્પ્લુત જમરી થાય છે.

ચક્ર:—જનને હાથે ત્રિપતાકા રાખી જો જલ્દીથી ગોળ ફરે તો તે ચક્ર જમરી કહેવાય છે.

ગરુડ:—એક પગના ઢીંચણુ જમીન ઉપર મુદ્રી બીજો પગ એ બાબુથી લાંબા કરવો તથા જનને હાથ લાંબા કરી ગોળ ફરે તો ગરુડ જમરી થાય છે.

એકપાદ:—વારાફરતી એક પગ ઉપર ગોળ ફરવાથી એકપાદ જમરી થઈ એમ કહેવાય છે.

કુચિત:—પગને ઢીંચણુમાંથી વાળી ગોળ ફરવાથી કુચિત જમરી થાય છે.

આકાશ:—પહેલાં પગ લાંબાવી કુદકો ભરે અને પછી ગોળ ફરે તો આકાશ જમરી કહેવાય છે.

અંગ:—જનને પગ પા (૧) વારના અંતરે રાખી કુદકો મારી ઉભો રહે તો અંગ જમરી કહેવાય છે.

ચારી

બુદ્ધિબુદ્ધી રીતે ચાલવું તેને ચારી કહેવાય છે. ભરત નાટ્યના બાણકારોના મત મુજબ આના આઠ પ્રકાર છે. ચલન, ચક્રમણુ, સરણુ, વેગિની, કુદત, હુંડીત, લોલિત, અને વિષમ.

ચલન:—ઉભા હોઈએ ત્યાંથી આગળ ચાલવું તેને ચલન કહે છે.

સરણ:—ખન્ને હાથે પતાકા હસ્ત કરી, દરેક પગલે એક એકી ધીજ પગનાં આંગળાં આગળ મુકી ચાલવાથી સરણ ચારી થઈ કહેવાય છે.

વેગિની:—જરૂરીથી ચાલવું, અને ખન્ને હાથે વારા-દરની અલપદ્મ અને પતાકા હસ્ત કરવાથી વેગિની થાય છે.

કુદન:—પગને જોરથી જમીન પર પછાડી ચાલવાને કુદનચારી કહે છે.

તુહીત:—સ્વાસ્થ્ય મંડળમાં કુદનચારી ચાલીએ તો થાય.

સાલિતા:—કુદનચારીમાં જતાવ્યા પ્રમાણે, પરંતુ ધીમી ગરિએ, જમાનને પગ અડે નહિ એવી રીતે ચાલવું.

વિષમ:—પગને આંટી મારી ચાલવું તેને વિષમ-ચારી કહે છે.

બુદાબુદા પ્રાપ્તિઓની ચાલ નંદિકેશ્વરના મત મુજબ દસ પ્રકારની છે. હંસી, મયુરી, મૃગી, ગજલીલા, તુરંગિણી, સિંહી, બુજંગી, મન્ડુડી, વિર, અને માનવી.

હંસી:—પગને પા (૧) વારના અંતરે મુકી, ખન્ને હાથે ત્રિપતાકા હસ્ત કરી, બે બાજુ અંગને વાળી હંસની માફક જોતા ધીમેથી ચાલવું તેને હંસી-ગતિ કહે છે.

મથુરી :—પગને ટીંચણુ આગળથી વાળી ઉંચકી, પગના પંખા, ઉપર બે હાથે ઠપિત્ય હસ્ત ધારણ કરી આલવાથી. મથુરી ગતિ થાય છે.

મૃગી :—બે હાથે ત્રિપતાકા-હસ્ત કરી, બે પાણુ બીધેલું હરણુ બેતું હોય તેમ બેતા ઝડપથી આલવું અગર દોડવું તેને મૃગી-ગતિ કહે છે.

ગજલીલા :—બે હાથે પતાકા કરી, સમપાદ પછી ધીરથી આલવાને ગજલીલા-ગતિ કહે છે.

તુરંગિણી :—ડાબા હાથે શિખર અને જમણા હાથે પતાકા કરી જમણા પગે અનુક્રમે કુદવાથી તુરંગિણી ગતિ થાય છે.

સિંહી :—બન્ને હાથે શિખર રચના કરી પંખા ઉપર ઉભા રહી પગે જલ્દીથી આગળ કુદવાને સિંહી ગતિ કહે છે.

બુજંગી :—બન્ને પાણુ બન્ને હાથે ત્રિપતાકા હસ્ત કરી જલ્દી આલે તો તે સર્પની આલ થઈ કહેવાય છે.

મન્ડુકી :—બન્ને હાથે શિખર-હસ્ત ધારણ કરી બેસીને પગના પંખા ઉપર જ આગળ કુદે તો દેડકાની ગતિ થાય.

વિર :—ડાબા હાથે શિખર અને જમણા હાથે પતાકા હસ્ત કરી દૂરથી આવવાને વિર-ગતિ કહેવાય છે.

માનવી :—ડાબા હાથ કેડ ઉપર મૂકી, જમણા હાથે કટકામુખ હસ્ત કરી જલ્દીથી ગોળ ફરે તો માનવી ગતિ થઈ કહેવાય છે.

મંડલ, ઉત્પલવ, જમરી, ચારી અને ગતિ. આ એક બીજાના સંબંધમાં અસંખ્ય છે અને તે આ વિદ્યાના નિષ્ણાતો અને જાણકારો પાસેથી શીખી શકાય.

બીજું, ઉપર બતાવ્યા તે અંગ લેદોમાં કેટલાક, ભારતનાટ્યમ્, અભિનય દર્પણમ્ અને કથકલીમાં આછા વસ્તુ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ અહિં તે વધુમાંવધુ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે, વળી ઉપર કહ્યું તે વિભાગોમાં ઘણા લેદોનાં નામ એક હોય છે, પરંતુ તે યોજાય છે જુદી રીતે આ કળામાં રસ લેનારે તે જાણવા પ્રયત્ન કરવો.

થોડીક બીજી વાત

નૃત્ય પ્રયોગોમાં એની એકે એક જાણુ સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ. નૃત્ય, ગંગીત, વૃંદવાદન, વેશભૂષા, રંગભૂમિની સજાવટ અને પ્રકાશ. આ છે આવા સમારજોનાં મુખ્ય અંગો. જો એમાંથી એકાદ અંગ પશ્ચ નબળું હોય. તો એની અસર આખા પ્રયોગ ઉપર પડે.

પરંતુ આપણે ત્યાં યોજતા નૃત્ય-સમારજોમાંથી, કલાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને સંતોષ કારક જાગ્યે જ એકાદ પ્રયોગ નિકળી આવે. એનું કારણ એની પાછળની કાળજી, ઉત્સાહ, વિચારણા, સાધનો અને કળાકારોનો અભાવ છે એ છે.

જો નૃત્ય સારું હોય તો, ગીત વાદ્યની બાબત નબળી હોય, ગીત વાદ્ય સારું હોય, તો નૃત્ય નબળું હોય, જો કદી બંને સારાં હોય, તો વળી વેશભૂષા, રંગભૂમિની સજ્જવટ, અથવા પ્રકાશ, કેવું કે નબળું હોયજ, વળી ખીલું કારણ આપણે ત્યાં આવા સમારંભોને લાયક નાટ્યધરોનો અભાવ છે. બનતા સુધી કોઈ નાટ્યધર મળેજ નહિ, એટલે આવા પ્રયોગો ખાસ કરી કોઈ જાહેર મકાનમાં (Hall) માં ભજવાય, અને આ મકાનો, કે જે ગાયનવાદનના જલ્સા માટે અગર ભાષણો કરવા માટે બનાવેલા હોય, તે કેવડાક હોય? ન મળે એની અંદર પુરતી સગવડ કે ના મળે પુરતી જગા, એટલે આપણને આ પણ પુરતી અનુકૂળતા ન મળે. અને ઘણી વાર સર્વાંગ સુંદર પ્રયોગની નિષ્ફળતા આને પણ આભારી હોય છે.

છતાં પણ આપણે “ન મામા કરતાં કાણાં મામા શું ખોટા?” એ ન્યાયે ગમે તેવા પ્રયોગો ચલાવી લઈએ છીએ. અને એથીજ વધુ સારા અને સર્વાંગ સુંદર પ્રયોગો આપણને જોવા મળતા નથી. પરંતુ આપણે આપણા રસ અને કળાની દૃષ્ટિ, જો ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણીએ તો કુદરતી જ આવા સમારંભો યોજનાર આપણને વધુ સારા અને વધુ ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રયોગો આપવા પ્રેરાય. અને એ રીતે આ કળા ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ કક્ષાએ ચઢતી થાય.



શ્રીમદ્ભાજ
પ્રગટ થનાર
લેખકનાં અન્ય
પુસ્તકો



મારાં ગીતો
(ગીત સંગ્રહ)



રંગ પૂજ
(સંગીત રૂપકો અને
નાટિકાઓ)



પાંચર
અને
પાણી
(પાંચરો સંગ્રહ)



સ્વ. ર — મં દિ ર



સંગીત અને નૃત્યની આદર્શ
શિક્ષણસંસ્થા



રાય પુર — અમદાવાદ.
